

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

150-РІЧЧЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ

**Матеріали круглого столу
Одеса, 12 грудня 2012 р.**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

150-РІЧЧЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ

*Матеріали
круглого столу
Одеса, 12 грудня 2012 р.*

ОДЕСА ОНЕУ 2013

ББК 65.497.4
УДК 377.3 (477.74)

Відповідальний редактор: д.е.н., професор М.І.Зверяков

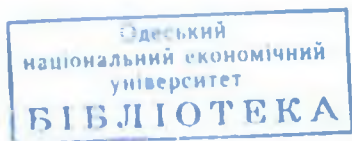
Рецензенти:

Соколов В.М., д.і.н., професор кафедри філософії, історії та політології
Красовський В.М., к.і.н., доцент кафедри філософії, історії та політології

150-річчя комерційної освіти в Одесі. Матеріали круглого столу, 12 грудня 2012 р., Одеса / Відп. ред. М.І.Зверяков. – Одеса: ОНЕУ, ротапринт, 2013 р. – 73 с.)

У збірнику друкуються матеріали оригінальних досліджень, які охоплюють питання виникнення, становлення та розвитку комерційної освіти як у світі в цілому, так і в Україні зокрема.

Видання розраховане на вчених-фахівців, краєзнавців, студентів та усіх, хто цікавиться історією та економікою.

*Хмарський В.М.
д.і.н, професор кафедри філософії,
історії та політології ОНЕУ*

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПЕРЕДІСТОРІЇ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В ОДЕСІ

Приступаючи до вивчення будь-якого історичного явища – феномену – ми намагаємось розглянути його у цілості – виникнення, становлення, досягнення класичних рис, період трансформації/занепаду – перехід в іншу фазу існування.

На цю проблему ми можемо поглянути на макро- і мікрорівні, філогенетично й онтогенетично. Беремо все людство – існує т.з. період передісторії (prehistory), тобто історії, коли не існувало писемних тверджень. Можна вважати первісну історію і першим періодом людської історії і т.м. «мінус першим». Першою суспільно-політичною формацією (primitivesociety) чи previouscommunity. Але у будь-якому разі матимуть значення ті форми існування живої і неживої природи, які стали антуражем для розгортання історичного процесу. На рівні людини – такою собі передісторією свідомої особистості можна вважати час життя людини до трьох років, коли свідомість ще прокидається і людина себе не пам'ятає, можна вважати таким пренатальний період – коли людська істота ще формується – чим не prehistory? Але і у цьому разі матимуть значення особи батьків і зокрема матері – її життєвий досвід до зачаття. Це передісторія у ще ширшому контексті.

Проблема ця дуже педальована в історичній науці – навіть більше, ніж ми можемо собі уявити з першого погляду. Якщо взяти феномени середнього масштабу – наше місто, то тут проблема ця пронизує історіографію ледве не пару останніх століть – з часу формування історіографії у місті. Де зупинитись, відраховуючи його життя – у травні 1794 року (указ імператриці Катерини II про Хаджибей); чи у вересні 1789 р., коли цей Хаджибей було взято російськими військами; або 1765 роком, коли запорозькі розвідники побачили фортецю і сам відроджений населений пункт; 1415 р. – з часу побудови середньовічної фортеці Качібей; ще ранішої генуезької Джинестри чи зупинитись на античній гавані ісіаків та істріян?

Готуючись до 150-ліття від заснування імператорського Новоросійського університету, може постати спокуса приєднати до його віку історію Рішельєвського ліцею. Адже деякі вузи примудрилися нарахувати собі більше років, чим їх налічує найстаріший вищий навчальний заклад в українському Причорномор'ї. Оскільки Одеський національний університет імені І.І.Мечникова є унікальним вищим навчальним закладом – як за масштабом, так і за історією, а також і за історіографічним засвоєнням цієї історії, то вважаємо за необхідне проаналізувати, як у різні часи автори синтетичних творів ставились до передісторії свої славетної alma-mater. Розглянемо послідовно сім творів з історії даного навчального закладу, написаних з нагоди його ювілеїв: індивідуальна монографія О.І.Маркевича

1890 р., стаття М.Г.Попруженка 1915 р., збірка статей 1940 р. та чотири колективні монографії 1965, 1968, 1990 та 2000 років.

Першою працею з історії Університету стала монографія професора Олексія Маркевича «Двадцатипятилетие императорского Новороссийского Университета: историческая записка и академические списки», що вийшла друком у 1890 р. Величезна за обсягом – майже 850 сторінок або 50 авторських аркушів – книга складається з 10 нерівнозначних за розміром розділів. Перші два – власне історичні: «Перетворення Рішельєвського ліцею в імператорський Новоросійський університет» та «Історія імператорського Новоросійського університету з 1865 по 1890 рік». Останній – найбільший у книзі – уявляє собою історичні нариси всіх підрозділів університету.

Початкові рядки першого ж розділу цієї книги демонструють оригінальність і, водночас, контрверсійність мислення автора: «Імператорський Новоросійський університет в Одесі, нараховуючий 1 травня 1890 р. двадцятип'ятиріччя своєї діяльності, був, як відомо, спадкоємцем (в оригіналі «преемником» – В.Х.) існуючого в Одесі впродовж 48 років (1817-1865 р.) Рішельєвського ліцею; таким чином вищому навчальному закладу нашого міста справді виповнилось 73 роки». Випустивши такого «інтелектуально джина», О.І.Маркевич у той же час не збирався детально вивчати історію ліцею: «Вважаючи своїм завданням спеціальний виклад історії Новоросійського університету, ми не маємо підстав заглиблюватись у знайомство з життям його попередника (в оригіналі «предшественника» – В.Х.)» [5, с.1]. У подальшому – майже на 150 сторінках міститься ретельне дослідження боротьби за відкриття університету в Одесі через перетворення його з Рішельєвського ліцею. Але жодного разу автор не повертається до проблеми лічби років історії навчального закладу. Забігаючи наперед, зазначимо, що це виявилась перша і єдина спроба збільшити кількість років існуванню Університету.

Наступна історія Університету належить професорові Михайлу Попруженку. Через скрутні обставини першої світової війни не вдалось гідно відсвяткувати півстолітній ювілей Університету, а історіографічне засвоєння другої чверті століття втілилось лише у статті, хоч і у відомому на всю імперію історичному виданні – журналі «Исторический вестник». Структурно статтю М.Г.Попруженка можна розділи на такі фрагменти: 1) вступний; 2) про передумови та створення; 3) про головні етапи історії закладу; 4) про становлення гуманітаристики; 4) про розвиток природничих наук; 5) підсумковий. Зазначимо, що «стилий нарис виникнення Новоросійського університету», який включає огляд історії Рішельєвського ліцею та боротьби за створення вищого навчального закладу саме в Одесі посідає у праці невинноватно непропорційне місце (понад чверть обсягу). Найголовнішою для нас у даному разі є кваліфікація Рішельєвського ліцею як «безпосереднього попередника університету». Заключаючи цей фрагмент автор підсумовує: «Таким чином ми можемо з цілковитою впевненістю говорити, що у половині минулого віку (сорокові і п'ятдесяті роки XIX ст.) у середовищі осіб, які близько стояли до навчальної справи в Одесі, вже

цілковито дозріла думка про необхідність створити у Новоросії осередок вищої освіти, тобто університет, замість Рішельєвського ліцею» [9, с.591]. Тобто не бачимо спроби задати історію Університету.

Ще через чверть століття суспільно-політичні умови в Одесі кардинально змінилися. Після встановлення радянського політичного режиму Новоросійський університет було закрито, розпорошено між численними навчальними закладами, але згодом, у 1933 році відновлено, а через сім років з'явилась нова праця з історії Університету. За її вихід цього разу персонально відповідав ректор Савчук, а відповідальним редактором був історик професор К.П.Добролюбський. Праця не має вступу і складається з трьох частин: 1) історія Університету за 1865-1899 рр. (А.В.Крячун); 2) історія Університету у 1900-1917 рр. (А.В.Фадєєв та І.Л.Портной); 2) Університет у 1917-1940 рр. (А.І.Глядкоўська, Повар і Мілова). А.В. Крячун (людина сумної долі – загинула 1941 р. на фронті) так само не робить спроби доточити історію ліцею до Університету і навіть посиляється і цитує імператорські рішення щодо перетворення ліцею і започаткування Університету[6, с.7].

З нагоди святкування 100-річного ювілею Університету було опубліковано аж дві книжки. Перша з них ледве встигла до знаменної дати (підписано до друку 30 квітня 1965 р.). Її авторами були історик З.В. Першина, філолог Г.А. Вязовський та ректор О.І. Юрженко. Обсяг праці – близько шести авторських аркушів. Текст після вступних слів поділено на вісім розділів. «Дореволюційному» періоду відведено три розділи і порівняно значний обсяг – понад половину сторінок. Перший розділ названо «Перший на Півдні» (10%). Перші слова твору вельми промовисті: «Одеський державний університет імені І.І.Мечникова святкує сторічний ювілей». А трохи нижче, хоч і з тодішньою ідеологічною наповненістю – ще раз: «Свій сторічний ювілей Одеський університет зустрічає у період натхненної боротьби радянського народу за перетворення в життя грандіозної програми розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, проголошеного XXII з'їздом КПРС» [10, с.3]. Передісторія Університету займає вкрай мало місця – лише півтори сторінки. А про Рішельєвський ліцей – лише констатація його наявності і про дозвіл імператора перетворити «Одеський ліцей в університет» [10, с.7].

Як виявилось, книжка трьох авторів з'явилась у контексті підготовки значнішого проекту. Адже 1968 року вийшла друком найбільший за обсягом наратив – «Історія Одеського університету за 100 років» (423 с.) – понад 30 авторських аркушів. Книга авторства 73 університетських співробітників має чітку структуру – розпочинаючись коротенькою передмовою, далі поділяється на дві частини: історичну та про розвиток наук в Університеті. У передмові, автором якої зазначено ректора О.І. Юрженка, однозначно йдеться про 100-річчя навчального закладу, а перебування там І.І. Мечникова «опромінює молодість його» [2, с.3].

Історична частина включає два розділи – «Дореволюційний період» та «Радянський період». Привертає увагу, звісно, перший з них, який включає

чотири параграфи: 1) «Заснування університету»; 2) «Три перших десятиріччя» (авторка обох – З.В.Першина); 3) «Університет з 1895 р. по 1917-й» (П.А.Некрасов); 4) «Студентство у визвольній боротьбі проти самодержавства» (авторства обох названих авторів).

Як це не дивно, але «дореволюційна» історія за обсягом виявилась більшою за «радянську», посівши ледве не 60% обсягу. Але перший «параграф» про заснування Університету виявився у ньому найменшим (5 сторінок з 75) – отже, питома вага «передісторії» сама вказує на концептуальне місце сприйняття і історії Рішельєвського лицю у співвідношенні з історією Університету. З.В.Першина наголошує у цьому фрагменті на консервативності лицейської форми підготовки тих, хто навчався, й «прогресивності» заснування Університету – крок на який тривалий час не наважувався царат, а потім ще й зволікав з відкриттям. Незважаючи на це, після відкриття Університет «зусиллями передових учених швидко перетворився на один з важливих центрів демократичної культури українського і російського народів» [2, с.12].

Наведена щойно теза цілковито повторюється і у наступній історії Університету, що побачила світ у 1991 р. Спадкоємність видань утілювали три з восьми (історики З.В. Першина, М.Ю. Раковський та парторг Л.Х. Калустян) членів редакційної колегії (у попередньому виданні їх було 14), та всього п'ятеро з 46 авторів (крім названих істориків – математик Й.Й. Голотюк та соціолог І.М. Попова).

Текст історії виявився значно меншим – приблизно 10 авторських аркушів, хоч і значно ілюстративнішим (світліни посіли четверту частину паперового обсягу книжки). Структурно він складається зі вступу («Від редакційної колегії») та чотирьох розділів. Власне історичним наративом можна назвати лише перші два з них – «Перший на Півдні» (присвячений імператорському Новоросійському університету до 1917 р. – четверта частина обсягу книжки) та «У роки випробувань» (від революційних подій 1917 р. до завершення Другої світової війни – шоста частина, а разом – дещо менше половини обсягу).

У вступі йдеться, що Університет є одним з найстаріших у країні (звісно мова йшла про СРСР), але чітко зазначено, що книжку присвячено 125-річчю його існування [7, с.5] У першому розділі передісторії Університету присвячено лише близько двох сторінок – найменше у порівнянні зі всіма попередніми працями, що промовисто вказує на позицію авторів, зокрема професора З.В.Першиної, адже текстологічний аналіз видань 1968 та 1990 років дає підстави говорити саме про її авторство. Та й наступна праця з історії Університету вказує на те саме.

Видання 2000 року безсумнівно уявляє собою поліпшений варіант видання 1991 р., адже це відображає й зазначена автура – всі 46 учасників попереднього видання було включено до нової книжки, а до них долучились ще 16 нових авторів, які взяли активну участь у написанні нового твору. Редколегію знову було розширено – вона стягнула 24 осіб серед яких

Л.О. Ануфрієв та І.П.Зелінський були у цій іпостасі вдруге, а З.В.Першина та М.Є. Раковський – втретє.

Обсяг нової праці став помітно більшим – понад 25 авторських аркушів. Після вступної частини (вітальні слова головного редактора – ректора В.А. Сминтини та «Від редколегії») основний текст поділено на три частини: 1) «Перший на півдні України (1865-1917)»; 2) «Етапи пройденого шляху (1917-1991)» та 3) «У світлі сучасних проблем (1991-2000)». Питома вага між обсягом частин у відсотковому відображенні така – 25, 45 та 30.

У вступному слові головний редактор вказав на нагоду появи книжки – 135-річний ювілей Університету [1, с.3].Редколегія у вступі так само наголосила на першості Університету на півдні України, а нижню хронологічну межу цієї першості однозначно визначено 1865 роком. Наукове редагування й авторство першої, найменшої, частини цього разу цілковито належали професору З.В.Першиній. Авторка виділила три розділи цієї частини: «Витоки» (с.8-13), «Становлення наукових традицій» (с.13-51), «У суспільному русі» (с.51-58). Отже, з одного боку, історії Рішельєвського ліцею присвячено окремий елемент структури робота, але, з другого боку, не зроблено жодної спроби задавити історію Університету.

Таким чином, впродовж тривалого періоду з кінця позаминулого століття наші університетські попередники цього не робили й ми не відкриватимемо Америки заради марнослов'я. Не зробив цього й Одеський національний (тоді ще державний) економічний університет під час свого 90-ліття. Сподіваємось – не зробить і під час 100-річного ювілею.

Протилежну тенденцію ми бачимо в інших випадках. Найяскравішим прикладом є підхід авторів історії Південноукраїнського національного університету. Лічбі років присвячено три фрагменти у вступі до цієї праці. Перший раз це робиться у м'якій формі те, що «книга присвячується 190-річчю Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, продовжувача справи підготовки вчительських кадрів на Одещині, розпочатої в 1817 році Педагогічним інститутом при Рішельєвському ліцеї» [8, с.6].Дещо нижче наводиться паліативне твердження про те, що книгу готували «до 190-ї річниці з дня народження нашого попередника – Педагогічного інституту, заснованого в Одесі 2 травня 1817 р. Цей Інститут був першим навчальним закладом на Півдні України, який почав готувати професійних учителів. А сьогодні, майже через двісті років, їх готує нинішній нащадок Педагогічного інституту – наш університет. Ми пишаємось своїм далеким, але вельми поважним і маститим предком» [8, с.11]. Твердження суперечливе. Гадаємо, не буде вульгаризацією, аналогія через антропологізацію подібної думки, і переведення її у людський аспект через твердження: «Мого прадіда звали як і мене Імярек, а він народився у 1900 році. Тобто мені зараз, у 2013 році – 113 років».

Основний доказовий виклад міститься у такій сентенції: «Зародженням університету було прийнято вважати період 1919-1920 рр., коли в Одесі були відкриті Український (вчительський) педагогічний інститут та Інститут народної освіти (ІНО). Як довели дослідження, така дата формальна і не

відображає реальної історії становлення педагогічної освіти Одещини. Насправді генеалогічний шлях університету історично більш довгий» [8, с.11-12]. Звісно жодного посилання до цієї частини не могло бути, але й і у списку літератури, наведеному наприкінці праці годі знайти якісь праці, які могли б свідчити про «дослідження» які б дали можливість аргументувати задоволення віку навчального закладу.

У той же час у розділі першому («Витоки і 190-річний поступ») є важливе твердження, з якого він і розпочинається. Після перших трьох речень, які майже ідентичні наведеним щойно вище, йдеться: «Архівні пошуки останніх років довели, що педагогічна освіта в Одесі має майже 200-річну традицію. Її витoki лежать в освітній реформі Російської імперії, розпочатої Олександром I у перші десятиліття XIX ст.» [8, с.19].

Тут важливо відзначити, що процес педагогічної освіти та існування відповідних освітніх структур не одне й те саме. Адже процес – поняття ширше і може передбачати співіснування кількох структур та ще й відносини між ними. Причому мова йде про самостійні структури. Нагадаємо, що згаданий Педагогічний інститут був лише структурним елементом Рішельєвського ліцею, який у свою чергу, не вважався вищим навчальним закладом. Автори наводять цитату з ліцейського статуту, яка начебто натякає на те, що у закладі готують учителів – функція вищого навчального закладу. [8, с.22]. Втім у 36-му параграфі йдеться, що до цього закладу приймають вихованців не молодше 10 років, які мають пройти випробування, що «викладають у початковому училищі». Тобто мова йде про рівень середньої освіти. А те що вчорашні вихованці могли бути викладачами (а точніше, згідно статуту, чотири роки наглядчачами і лише після того два роки – ад'юнктами при професорах), то треба зважати на добу – перша половина XIX століття, час коли існувало розмаїття форм навчання і підготовки вчительських кадрів – згадаймо хоча б ланкастерські школи, що зароджувалися тоді.

Автори наводять «генеалогічну» схему, що мала б підтверджувати їхню гіпотезу. Причому висхідним закладом у ній є Шляхетний інститут (1805). Отже автори є навіть непослідовні – можна було б ще у 2005 р. відсвяткувати 200-літній ювілей. Тому, якщо ця ідея з'явилась запізно, і банально не встигли, то таке довільне оперування з дефініціями може призвести до того, що у 2015 р. святкуватиметься вже 210 років цьому навчальному закладу.

Протилежне явище репрезентує «генеалогічне древо», яке запропонував дослідник історії згадуваного вище ІНО В.В. Левченко у своїй монографії у Додатку 1 «ОІНО в мережі вищої школи Одеси (1920-1933)» [3, с.283]. Висхідними елементами запропонованої системи є вісім суб'єктів – Новоросійський університет, Політехнічний інститут, Вищі жіночі курси, Вищі медичні жіночі курси, Вищий міжнародний інститут, Український учительський інститут, Український фребелівський інститут та Єврейські фребелівські курси. Всіх їх об'єднує одне – вони репрезентують (чи хоча б намагаються) систему вищої освіти. Генеалогія вузу, про який йшлося вище, за цією схемою бере свої витoki з трьох названих останніми у щойно

наведеному переліку (УУІ, УФІ та ЄФК), а далі через Одеський ІНО та Інститут соціального виховання до Педагогічного інституту. В.В. Левченко перелопатив дійсно безліч архівних матеріалів (ретельний перелік у монографії наявний), але його позиція не відрізняється від тої, що визнана формальною і такою, що «не відображає реальної історії». Нам здається, що навпаки. Адже В.В. Левченко не є викладачем зазначеного вузу і його погляд виявляється менш суб'єктивізованим у порівнянні з авторами згаданої книжки перед якими стояло певне інтелектуальне і соціальне замовлення.

Прикметною в цьому сенсі є метаморфоза, що відбувається з текстом самого В.В. Левченка, коли він торкається проблематики свого власного вузу, зокрема у статті, опублікованій у «Віснику Одеського національного університету» лише наступного року після виходу згаданої монографії. У 2010 році ОНМУ відсвяткував своє 80-річчя. Втім автор вважає, що «враховуючи канони спадкоємності вузів – послідовну передачу інфраструктури, ОНМУ має всі підстави для відзначення у 2018 році свого 100 літнього (так у тексті – В.Х.) ювілею»[4, с.25]. Цією підставою для шанованого автора є такий логічний ланцюжок фактів (у зворотній ретроспекції): ОНМУ виник як Одеський інститут морського транспорту у 1930 році через реорганізацію Одеського політехнічного інституту; до складу ОІМТ входили гідротехнічний, експлуатаційний та механічні факультети, організовані на базі факультетів портобудівництва та гідротехнічних споруд ОПІ; ОПІ створений у вересні 1918 р. у складі механічного, інженерно-будівельного та економічного факультетів. Таким чином автор, за власним визнанням, «показує спадкоємність ОНМУ з структурними підрозділами Політехнічного інституту, що дає підставу вважати роком заснування університету 1918 рік» [4, с.17].

Отже, у цьому випадку бачимо зв'язок між вузами, але знову таки – намагання ототожнити нове ціле зі структурними елементами, тобто частиною попереднього цілого, яке до того ж не зникає, а продовжує існувати паралельно. Адже, наголошуючи на спадкоємності варто пам'ятати, що ОІМТ не замінив ОПІ, а виділився з нього. Дітям, що народжуються, навіть не зважаючи на схожі антропологічні риси, групу крові чи навіть риси вдачі не додають тих дев'яти місяців до загального віку.

Тому, щоб уникати подібних аберацій чи вольностей варто всім історикам своїх навчальних закладів дотримуватись певних методологічних правил. Пропонуємо визнати, що виникнення вищого навчального закладу відбувається у такий потрібний спосіб: по-перше – через підняття одного чи кількох об'єднаних нижчих за кваліфікацією навчальних закладів у новий, вищий навчальний заклад (Рішельєвський лицей – Новоросійський університет); по-друге – об'єднання кількох вишів в один (УУІ+УФІ+ЄФК=ОІНО), причому з часу злиття історія попередників закінчується і розпочинається історія нової структури; виділення нового вузу з іншого (ОПІ – ОНМУ), причому історія виділеного вузу починається від часу виділення, а синкретичний час має сприйматись як передісторія (або як процес чи передумови) дослідженого феномену.

Відродно констатувати, що керівництво ОНЕУ пішло іншим шляхом – звернувшись до справжньої передісторії навчального закладу з урахуванням того оточуючого середовища в якому нині знаходиться – а саме до пізнання коренів. І мова йде не лише про будівлю й заклад – Комерційне училище – задля якого її й було зведено, але й ширше – про феномен потреби економічної і зокрема комерційної освіти у суспільстві, яке й було реалізовано у нашому місті у XIX столітті у Комерційному училищі, а у XX столітті – в Одеському національному економічному університеті.

Література:

1. Історія Одеського університету (1865-2000): Наукове видання / Головний редактор В.А.Сминтина. – Одеса, 2000. – 226 с.
2. Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – 423 с.
3. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія. – Одеса: ТЕС, 2010. – 427 с.
4. Левченко В.В. К вопросу становления и преемственности Одесского национального морского университета // Вісник Одеського національного морського університету. – 2011. – №33. – С.17-26.
5. Маркевич А. Двадцати пятилетие императорского Новороссийского Университета: историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890.
6. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – Одесса, 1940. – 196 с.
7. Одесский университет. 1865-1990 / Под ред. И.П.Зелинского. – 159 с.)
8. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / Авт.: О.Я.Чебикін, І.А.Болдирев, А.О.Добролюбський та ін. – Одеса, 2007. – 240 с.
9. Попруженко М.Г. Императорский Новороссийский университет. (По поводу 50-летия его существования) // Исторический вестник. – 1915. – Т.СXL. – Май. – С.595-605.
10. Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – сто років. – Одеса: Видавництво «Маяк», 1965. – 100 с.

*Ю.Б.Махінла
старший викладач кафедри
філософії, історії та політології
ОНЕУ*

КОМЕРЦІЙНА ОСВІТА ЯК СВІТОВИЙ ОСВІТНІЙ ТРЕНД У МОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Процеси політико-економічної трансформації в українському суспільстві наприкінці XX – на початку XXI століття тісно пов'язані із функціонуванням сфери середньої та вищої освіти. Критично важливим є завдання кадрового забезпечення процесу реформ, переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки. Підготовка фахівців для сучасного

господарювання є імперативом у діяльності українських ВНЗ доби державної незалежності. Економічні вузи активно звертаються до власної історичної спадщини, до кращих надбань у навчанні та вихованні молоді, до діяльності своїх історичних попередників. Мета даної статті якраз і полягає у висвітленні певних аспектів становлення й розвитку закладів комерційної освіти у світі, в аналізі їх діяльності в контексті формування відповідного тренду у модерному суспільстві.

Комерційна освіта мала на меті дати знання та навички, корисні для торгової діяльності. В окрему спеціальну галузь народної освіти вона виокремлюється в промислово розвинених країнах у ХІХ столітті, коли надзвичайний розвиток торгівлі та поява великих торгово-промислових підприємств потребували значної кількості людей, спеціально підготовлених до служби в цих установах. За складом дисциплін знаходиться на перетині природничих, суспільних (юридичний напрям) й ряду інших освітніх дисциплін, в контексті набуття економічної освіти.

Комерційна освіта в ХІХ столітті у світі та Європі може бути розглянута на прикладі провідних країн того часу. Так, у Німеччині в 1892 - 1893 навчальному році було 52 вищі комерційні школи з 4865 учнями, 6 середніх з 716 учнями, 193 нижчих з 18728 учнями.

Для вступу до вищих комерційних шкіл Німеччини вимагалось свідоцтво про закінчення 4 класів гімназії або реального училища. Курс зазвичай був 3-річним. При деяких школах були відкриті однорічні курси для випускників середніх навчальних закладів, що бажали вивчати комерційні предмети. Мали місце ще курси зі спеціальною метою, наприклад приватний практичний інститут конторських робіт.

До середніх комерційних шкіл приймалися учні, що закінчили загальноосвітні нижчі училища. Курс тут був дворічний, а самі школи зазвичай створювалися при міських училищах.

Мета нижчих комерційних шкіл - дати можливість молодим людям, що знаходяться на службі в торгових домах, набути необхідні для них знання. Тривалість навчання коливається між $\frac{1}{2}$ та $3\frac{1}{2}$ років. На деяких курсах викладається лише рахівництво, з кореспонденцією та конторськими роботами, в інших - всі спеціальні комерційні предмети. Заняття відбуваються ввечері або ранком, під час денного відпочинку, а також по неділях; особливими симпатіями користуються вечірні школи з піврічними курсами й вільним вибором предметів. Шкільні витрати покладаються переважно на купецький стан, хоча багатьом школам надають грошову допомогу держава та міста.

В Австро-Угорщині вищі й середні комерційні школи мали багато спільного з німецькими. Нижча комерційна школа заступає тут місце додаткової, яку, за законом, повинен відвідувати всякий, хто перебуває в навчанні у ремісника, промисловця чи купця. Утримання нижчих комерційних шкіл загалом покладається на громади, проте багато з них утримуються торговими палатами й товариствами, або отримують кошти від уряду.

На той час в Австрії нараховувалось 115 шкіл з 14271 учнями, в Угорщині - 124 з 8915 учнями, в тому числі 17 жіночих (в 1891-1892 навчальному році). Жіночі комерційні курси в Угорщині керувалися загальним навчальним планом. На ці жіночі курси приймалися дівчата, що закінчили перші чотири класи вищої жіночої міської школи, але не старші 18 років. Термін навчання складав 8 місяців.

При будапештській комерційній академії був організований спеціальний дворічний «східний» комерційний курс, де викладалися румунська, сербська, болгарська, турецька та новогрецька мови.

У Франції нараховувалося лише 7 вищих й 4 середніх комерційних шкіл, в яких в 1886-1887 навчальному році перебувало 1517 учнів. Слід відзначити, що при цьому курс комерційної освіти у Франції був розроблений значно ґрунтовніше.

Вищі комерційні школи Франції мали дворічний курс; вони більше за німецькі та австрійські наближаються до типу вищих навчальних закладів, проте все-ж не задовольняють вимог, що висуваються до університетів. Найбільш широка комерційна освіта надавалася в *Ecole des hautes études commerciales* в Парижі.

Крім того, існувало багато інших, різноманітно організованих комерційних шкіл для службовців. Комерційні школи Франції утримувалися за рахунок різних товариств, міст, приватних осіб; уряд надавав субсидії тільки в деяких випадках. Окрім комерційних шкіл, у Франції також діяло безліч безоплатних (або майже безоплатних) комерційних курсів, які утримувалися, переважно, товариствами, іноді містом або комерційними школами. Так, наприклад, одне таке товариство - *Association philotechnique* - мало в 1885-1886 навчальному році у Парижі 7 відділень для дорослих чоловіків, 8 - для жінок та 4 змішаних. Також місто Париж утримувало 15 курсів для дівчат й 20 для хлопчиків.

В Італії у 1886 р. було 18 комерційних шкіл, в тому числі 3 вищі. Як і в Росії, розвиток комерційної освіти в Італії у XIX столітті йшов у рамках технічних шкіл та інститутів (останні організовували для цього у своїй структурі спеціальні комерційні відділення). Комерційний курс технічної школи в Італії складав 3 роки, натомість технічного інституту - 4 роки.

У справі організації вищих комерційних шкіл Італія у XIX столітті випереджала інші європейські країни. У складі цих шкіл організовувалися три відділення: комерційне, з 3-річним курсом, консульське, з 5-річним курсом, педагогічне, що готувало до викладання в комерційних училищах, з 4-5-річним курсом.

В Італії уряд приймав на себе значну частину щорічних витрат на технічні інститути, школи й на вищі комерційні школи. Крім того, частина витрат покривалася внесками муніципальних і регіональних органів влади міст та провінцій, а також торгових палат.

За підсумками 1893 р. органи національної статистики США отримали звіти від 233 комерційних шкіл, в яких нараховувалось 1305 викладачів (995 чоловіків й 310 жінок) та 64858 учнів (47710 чоловіків й 14448 жінок). Окрім

того, в комерційних відділеннях при загальноосвітніх школах нараховувалось 17125 учнів.

Можна констатувати, що при величезних, непорівнянних з Європою кількісних масштабах мережі комерційних шкіл в США, рівень та якість наданої там освіти відрізнявся від Європи в зворотній бік. Серед вказаних 233 установ не було жодної вищої комерційної школи, а викладання в цих комерційних школах носило утилітарний, суто практичний характер; тривалість курсу складала від 3-х місяців до 2-х років.

Порівняно короткий строк, 3-5 місяців на початку навчання, відводився на проходження курсів бухгалтерії, комерційних підрахунків, торгового права, кореспонденції й складання торгових документів. Затим учні переходили до практичного відділення школи, де працювали, послідовно, у навчальному банку, комісійній, страховій чи транспортній конторі, торгово-промислового домі тощо. До закінчення курсу учні зобов'язані прослужити на різних посадах, спочатку виконуючи найпростіші роботи, й переходячи затим до більш складних.

Замість екзаменів учні через певний строк складали звіти щодо своїх занять й самостійно розробляли питання з тієї чи іншої галузі комерційної діяльності (в XX столітті ця дидактична форма називалася *case study*). Особлива увага приділялася прищепленню учням звички точно та ясно викладати свої думки усно й письмово. Для цього кожного ранку, до початку занять, учні, за вибором товаришів, робили промови з питань комерційної практики; влаштовуються також спеціальні збори учнів, на яких в дебатах беруть участь всі бажаючі. Іноземні мови в комерційних школах США, як правило, не викладались з огляду на коротку тривалість курсу й, очевидно, за непотребістю.

Аналізуючи історичний досвід, постає питання про те, наскільки затребуваною є економічна освіта, чи продовжує вона знаходитися в ряду престижних? З одного боку, статистичні дані підтверджують, що економічні професії знаходяться в списку бажаних для молоді, що подає заяви у вищі навчальні заклади. Залишаються актуальними фінансові, банківські й бухгалтерські дипломи. З іншого боку, з'являється все більше прогнозів, що віщують дипломованим економістам швидку втрату попиту внаслідок їх «перевиробництва». Зазначимо, що як така, економічна освіта зародилася у другій половині XVIII століття. Її поява стала відповіддю на потреби зростаючої торгівлі й промисловості.

В Росії перше комерційне училище було відкрито у Москві в 1773 році. Там, поряд з високим рівнем викладання загальноосвітніх предметів, читалися курси з бухгалтерії, товарознавства, технології, комерційної кореспонденції, комерційної арифметики та комерційної географії. Навчання в училищі тривало 7-8 років, спеціальні предмети займали до 11% від загальної кількості дисциплін, а рівень освіти відповідав статусу реального училища.

Економічна освіта у сучасних умовах вже не вміщується в рамки єдиного училища, оскільки економічна наука відповідає сучасному рівню

розвитку виробництва й торгівлі. Підготовка економістів ведеться на декількох рівнях (училище, коледж, ВНЗ, пост ВНЗ) й поділяється на чисельні економічні спеціальності, напрямки, спеціалізації тощо. Сучасна економічна освіта, на думку провідних дослідників, має низку особливостей:

- домінує вузька спеціалізація при розробці програм, за якими відбувається навчання економістів;
- сучасна економічна наука при аналізі закономірностей бізнесу й прогнозуванні його розвитку все більше спирається на математичні та статистичні методи, що потребує від студентів відповідної підготовки;
- економічну освіту все частіше обирають в якості другої вищої освіти;
- підготовка кваліфікованих спеціалістів має спиратися на вивчення світових економічних взаємозв'язків; вкрай важливим фактором для сучасних фахівців-економістів стає знання іноземних мов.

Журнал Forbes в січні 2011 р. опублікував перелік десятки кращих професій 2010 року. В основі його дослідження - дані крупного американського рекрутингового сайту Career Cast. При аналізі враховувались наступні фактори: очікуваний річний прибуток, комфортність роботи, затребуваність з боку роботодавців, відсутність стресів. Верхню позицію списку посідає актуарій, спеціаліст з оцінки ризиків, здатний розрахувати ймовірність виникнення проблем та найбільш раціональні засоби їх попередження. Діяльність його тісно пов'язана зі страховим й фінансовим менеджментом. Річний дохід - до 85 тисяч доларів. В топову десятку також увійшли професії бухгалтера й статистика. Таким чином, Forbes стверджує, що економічна освіта продовжує залишатися однією з найбільш затребуваних в сучасному світі.

Розглянуті в даній статті деякі аспекти становлення і розвитку системи комерційної освіти у модерному суспільстві не вичерпують дослідницькі завдання у даній проблематиці. Комерційна, й ширше - економічна освіта, як європейський та світовий освітній тренд, потребують більш значної уваги й подальших ґрунтовних досліджень в сфері національної й всесвітньої історії, в галузі історичного краєзнавства.

Література:

1. Бабенко С., Гелей С., Гончарук Я. Історія кооперативного руху. - Л., 1995.
2. Економічна енциклопедія: В 3-х т. - К., 2002.
3. Енциклопедія освіти. Довідниково-аналітичне видання. Бех І.Д., Бібік Н.М., Биков В.Ю. та ін. / За ред. Кременя В.Г. - К., 2008.
4. Из истории коммерческого образования в России и за рубежом // www.pseudology.org
5. История мировой экономики / Под ред. Поляка Г.Б., Марковой А.Н. - 3-е изд. - М., 2011.
6. Коммерческое образование // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - С.-Пб., 1890-1907.
7. Педагогика народов мира: история и современность / Под ред. Соловьевой К.И. - М., 2001.

Щербина Н.Ф.

*к.и.н, доцент кафедры философии,
истории и политологии ОНЭУ*

ТРАДИЦИИ КОММЕРЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

С незапамятных времен коммерции молодые люди в России обучались, стоя за прилавком и наблюдая за действиями опытных торговцев. Попытки правительства Екатерины II создать в стране широкую сеть училищ, в которых бы обучали детей не только закону божьему и «цифири», но и коммерции, политической экономии, народному праву, встретили жесткое сопротивление со стороны многих родителей. Так, в 1790 г. обыватели ряда городов России (Лебединя, Шацка, Спасска, Темникова) подали своим губернским властям почти одинаковые челобитные: «купеческихъ и мещанскихъ детей в школахъ не состоитъ, да и впредь къ изученію въ училища отдавать детей мы не намерены. Того ради содержать училища желанія нашего не состоитъ и мы не видимъ для себя от оныхъ пользы». А козловский купец, смотритель местного училища, пошел еще дальше: он находил, что вообще все училища вредны и что «оняя полезно повсеместно закрыть».

Но время брало свое. Вторая половина XIX в. стала переломной в развитии экономики России. Отмена крепостного права, многоплановые государственные реформы Александра II, новые открытия в науке и технике дали мощный толчок развитию промышленности и торговли. Экономическое развитие вызывало необходимость ускоренной подготовки профессиональных кадров, в том числе и в области коммерции, создания разветвленной сети коммерческих учебных заведений. В такой гигантской стране, как Россия, их не насчитывалось и десятка. Первое коммерческое училище в России было открыто в Москве в 1773 г.

В 1772 г. П.А. Демидов пожертвовал 205000 руб., дабы на капитал этот «заведено было коммерческое воспитательное училище». Его и учредили при воспитательном доме в Москве — благотворительном закрытом учебно-воспитательном учреждении для сирот, подкидышей и беспризорников, основанном в 1764 году по инициативе русского просветителя И.И. Бецкого. В 1799 г. из Москвы училище было переведено в Санкт-Петербург.

Ученики обучались языкам французскому, немецкому и английскому, коммерческой арифметике, коммерческой корреспонденции и бухгалтерии, на русском и иностранном языках. В училище были воспитатели и воспитательницы, по преимуществу иностранцы, обязанные говорить с воспитанниками на иностранных языках.

В 1804 г. на средства московского купечества открылось еще одно коммерческое училище, переименованное в 1806 г. в Практическую академию. Московское коммерческое училище было основано на средства московского купечества. Его устав и права были аналогичны СПб.

коммерческому училищу; оба они находились в ведении учреждений Императрицы Марии и управлялись почётным опекуном, при участии советов, в состав которых входили представители местного купечества.

В начале XIX в. было создано коммерческое училище и в Таганроге, а в 1851 г. Одесское коммерческое училище. Наконец, в 1880 г. в Петербурге было основано Петровское, в 1885 г. в Москве — Александровское коммерческое училище, а в 1893 г. Харьковское.

Учитывая важность подготовки специалистов в области коммерческой деятельности, правительство России в 1894 г. при департаменте торговли и мануфактур Министерства финансов открыло отделение по заведованию коммерческими учебными заведениями. Этим отделением в апреле 1896 г. был разработан проект «Положения о Коммерческих учебных заведениях». В записке императору Николаю II глава финансового ведомства Сергей Юльевич Витте писал: «Правильная постановка коммерческого образования должна быть признана одной из главных мер для успешного развития нашей внутренней и внешней торговли».

Министр финансов Витте принял решение реформировать систему коммерческого образования в России, используя для этого опыт западноевропейских стран. На Западе создание и развитие коммерческого образования было предоставлено общественным организациям и частным лицам, которые, по мнению С.Ю. Витте, лучше всех «знают нужды местной торговли».

Именно он провел через Государственный Совет положение о коммерческом образовании, благодаря которому последовало значительное расширение сети коммерческих училищ. И именно он «возбудил инициативу между самими промышленниками и коммерческим людом, дав им значительную инициативу, как в учреждении коммерческих школ, так и в их управлении. Вследствие этого они охотно начали давать средства на устройство и поддержание своих коммерческих училищ».

На начало деятельности С.Ю. Витте в России было всего восемь коммерческих учебных заведений: Санкт-Петербургское и Московское коммерческие училища ведомства учреждений Императрицы Марии, Петровское училище Санкт-Петербургского купеческого общества, Александровское коммерческое училище, Практическая академия коммерческих наук в Москве (в ведении Министерства финансов), Одесское коммерческое училище, частные коммерческие училища Видемана и Штюмера и частные курсы коммерческих наук и коммерческих знаний в Санкт-Петербурге.

В соответствии с разработанным Министерством финансов Положением «О коммерческих учебных заведениях» (1896 г.) была выстроена довольно четкая структура организации коммерческого образования. Она включала типа четыре основных учебных заведений: коммерческие курсы; торговые школы и классы; средние коммерческие училища; высшие общественные и частные учебные заведения. Положением предусматривалось широкое участие обществ, городов, сословий и земств в

распространении коммерческого образования. При учебных заведениях были организованы попечительские советы из представителей тех общественных организаций, которые выделяли средства на их содержание.

К девятистам годам XIX в. образовательный ценз стал обязательным для среднего и низшего звеньев финансовых чиновников и «банкослужащих». В соответствии с рядом указов директора отделений Госбанка и контролеры должны были иметь высшее образование; среднее звено, включающее бухгалтеров, — высшее или среднее специальное образование; на должности младших чиновников государственных кредитных учреждений могли быть приняты люди с образованием не ниже среднего специального. А ведь и торговой сфере были нужны подготовленные специалисты!

Специальные предметы (коммерческая арифметика, бухгалтерия, коммерческая корреспонденция, товароведение, технология, коммерческая география) занимали около 11% учебного времени. В 1894—1906 гг. коммерческие училища находились в ведении Министерства финансов, затем Министерства торговли и промышленности. Содержались на общественные и частные средства. Плата за обучение обычно была высокой. Принимались дети не моложе 10 лет; практиковалось совместное обучение мальчиков и девочек. Срок обучения 7—8 лет. Выпускники могли поступать в коммерческие институты или высшего технического учебного заведения, с 1914 (после сдачи экзамена по латыни) — в университеты. Благодаря отсутствию мелочной регламентации и свободе в организации учебного процесса коммерческие училища стали лучшими общеобразовательными школами: там применялись прогрессивные методы преподавания, работали лучшие петербургские педагоги (В.Н. Верховский, В.А. Вагнер, В.А. Герд, Б.Д. Греков, П.А. Знаменский и др.), устраивались хорошо оборудованные кабинеты физики, естествознания. Много внимания уделялось иностранным языкам.

Все коммерческие училища имели определенную форму - чёрную шинель, золотые пуговицы, тёмно-зелёный кант и чёрную фуражку с тёмно-зелёным околышем. Исключение составляло лишь Императорское коммерческое училище, где кант был голубой, а на шинели имелись наплечники с большим вензелем.

Коммерческие училища имели лучшую материальную базу по сравнению с другими средними учебными заведениями России. В 1913/14 учебном году в России было около 250 учебных заведений подобного типа. В них училось 55 тысяч учащихся, в том числе 10,5 тысяч девушек.

Уже в 90-х гг. XIX в. коммерческие училища стали принимать детей с 8-ми лет. Обучение было платным, но ученикам способным учиться, чьи родители не могли оплатить обучение, назначалась стипендия. Совместное обучение юношей и девушек вводится именно коммерческими учебными заведениями. Окончившим курс училища давалось звание личного почётного гражданина, а детям дворян и чиновников, при поступлении на

государственную службу — чин XIV класса. Окончившим курс с отличием присваивалось звание кандидата коммерции.

Огромное внимание уделялось подбору преподавателей в коммерческие училища. Педагогический коллектив в училище отличало единомыслие, любовь к детям, креативность в преподавании.

Цели и задачи коммерческих училищ — воспитание предприимчивых, работоспособных, вооруженных практическими знаниями людей, обладающих дисциплинированным умом и твердым характером. Выпускники коммерческих училищ получали аттестаты и удостоверения почетного гражданина.

Во внутренней жизни коммерческие училища пользовались известной независимостью от министерства, осуществлявшего только общий надзор и контроль за их работой. Каждое училище имело особый устав, самостоятельно разрабатывало учебные планы и программы. Директору предоставлялось право подбора педагогического коллектива. В управлении и руководстве им принадлежала вся полнота власти.

Проведенная в соответствии с Положением работа способствовала довольно интенсивному развитию коммерческих учебных заведений. За 20 лет (1896-1916 гг.) их сеть увеличилась с 8 до 602. Система коммерческого образования в России включала: 260 коммерческих училищ, 169 торговых школ, 38 торговых классов и 135 курсов коммерческих знаний.

Реформа сделала коммерческие училища открытыми для всех сословий. Около двух третей учащихся составляли выходцы из крестьянского и мещанского сословий. Формирование фонда стипендий и пособий для малоимущих свидетельствовало, что предприниматели страны активно способствовали демократизации специального образования России.

Значительная часть расходов шла на оплату труда преподавателей, врачей и служащих в коммерческих училищах - 2.026 тыс. руб. из общей суммы ежегодных расходов на содержание коммерческих училищ 2.925 тыс. руб. Высокие оклады позволяли приглашать в коммерческие училища университетскую профессуру. Это приближало уровень преподавания специальных дисциплин к институтскому.

Главным девизом коммерческого образования был девиз теснейшего сотрудничества теоретических знаний с реальной жизнью. Поэтому увеличивалось количество часов на изучение географии, химии, естествознания. Специальные предметы читались исключительно в специальных классах.

Политическая экономия, наука о производственных отношениях людей и экономических законах, регулирующих развитие исторически сменяющих друг друга общественно-экономических формаций.

Коммерческая география - описывает торговые отношения разных народов и изображает их связи в географических, политических, культурных условиях.

История торговли - изучение исторического опыта в торговом деле.

Законоведение - изучение законов, умение их верно толковать и использовать.

Товароведение - изучает потребительные стоимости товаров, их классификацию, стандартизацию, закономерности формирования ассортимента товаров и его структуру, факторы влияния на качество товаров, способы его контроля и оценки, условия сохранения товаров.

Бухгалтерия и коммерческие вычисления - ведение бухгалтерского учета. Коммерческие расчеты - метод хозяйствования, основанный на соизмерении затрат и результатов хозяйственной деятельности.

Коммерческая арифметика - изучение умений быстро и правильно производить коммерческие выкладки.

Однако в связи с началом Первой мировой войны таких мер принято не было, что привело к сокращению количества учащихся в коммерческих учебных заведениях. К концу 1914/15 учебного года их численность сократилась на 11% и составила 81014 человек. А всего, начиная с 1907 по 1915 учебный год, курс коммерческой школы завершило 63966 учащихся и слушателей.

В ходе исследования мы пришли к некоторым выводам:

- Коммерческое образование является непосредственным предшественником современного бизнес-образования вообще и, в том числе, управленческого.
- Российское коммерческое образование выгодно отличалось от аналогичного образования в Западной Европе, так как не было узконаправленным, а давало основательную и разностороннюю общеобразовательную базу в сочетании с хорошей профессиональной подготовкой.
- Наличие коммерческого образования в стране является признаком буржуазного развития. В России оно возникает в период политического и экономического подъёма во время правления Екатерины II. Его уровень с момента возникновения соответствовал объективным экономическим потребностям страны и уровню развития экономической науки в России и в мире. Как известно, вслед за либеральными преобразованиями в России, следовали консервативные откаты назад, затруднявшие дальнейшее развитие этих процессов. Коммерческая школа была вынуждена подстраиваться под политические изменения, останавливаться на своём пути, терять темп. Однако при первых же признаках либерализации она снова обретала силу и творческий потенциал, впитывая лучшие передовые теоретические и практические тенденции.
- Коммерческое образование изначально готовило кадры управленческого характера, что вытекает из самой сути предпринимательской деятельности, содержащей организаторско-управленческие компоненты, а также из целей деятельности коммерческих учебных заведений, часть выпускников, которых шла на государственную службу. Однако специальное выделение подготовки управленческих кадров

появляется в начале 60-х гг. XIX столетия в программах обучения Московской практической академии коммерческих наук.

- В курсе подготовки профессиональных кадров для промышленности и торговли очень большое внимание уделялось формированию общекультурных компетенций и серьёзной воспитательной работе. Будущий предприниматель, финансист, коммерсант, государственный или муниципальный служащий воспитывались, как высококультурные люди, в духе патриотизма, гражданственности и служения Отечеству.

- Появившиеся в начале XX в. высшие коммерческие учебные заведения фактически стали первыми управленческими вузами, что вытекает из анализа содержания образования в них и тех целей и задач, которые ставили перед ними их создатели.

- Советские практические экономические, торгово-экономические, финансово-экономические и инженерно-экономические техникумы и вузы, ряд которых был создан на базе дореволюционных коммерческих учебных заведений, приняли не только материально-техническую основу своих предшественников. Они сохранили опыт их преподавателей, многие из которых продолжили свою педагогическую и научную деятельность в новых социально-экономических и политических условиях и несли с собой передовые традиции российского образования в области промышленности и торговли. Советские научные разработки в области научной организации труда и подготовка организаторов социалистического производства базировались на богатом опыте старых коммерческих учебных заведений. Государственный университет управления, созданный в 1919 г. на базе Александровского и Николаевского коммерческих училищ, стал первым высшим учебным заведением в СССР, который начал готовить профессиональные кадры в области управления.

Таким образом, обращение к истории специального образования свидетельствует, что в дореволюционной России при создании сети коммерческих училищ был приобретен интересный опыт решения вопросов финансирования, выработаны принципы формирования бюджетов училищ и механизм использования поступлений от общественных организаций и частных лиц.

Обеспечение стабильного финансирования коммерческих училищ из разнообразных источников создало прочную основу для их развития, что позволило в короткий срок создать в России разветвленную сеть общественных и частных коммерческих учебных заведений. Это было не только долгосрочное вложение капиталов, обеспечивавшее отечественную промышленность, торговлю и банки квалифицированными специалистами. Активное участие предпринимателей страны в создании финансовой базы для коммерческого образования следует рассматривать как своеобразную форму общественной деятельности.

Литература:

1. Галаган А.А. История российского предпринимательства. - М.:МЭГУ, 1993. – 239 с.

2. История предпринимательства в России/Сост. В.И. Бовыкин, Л.М. Равлин.- М.: МРОВСПЭН., 2000. – 324 с.
3. Леванов В.В. История российского предпринимательства: финансисты, промышленники, меценаты. - М.: МГИЗТ (ТУ)., 1996. – 267 с.
4. Михайлова М.В. Общественные педагогические и просветительские организации дореволюционной России (середины XIX - начала XX века). - М.: ИТП и МЮ РАО., 1993. – 123 с.
5. Костриков С.П. Положение о коммерческих учебных заведениях 1896 г. / С.П. Костриков // Власть. – 2009. - № 7. – С. 52-55.
6. Костриков С.П. Предпосылки для создания первого в России коммерческого училища / С.П. Костриков // Вестник университета: ГУУ. – 2010. - № 13. – С. 185-189.
7. Костриков С.П. Начало высшего управленческого образования в России / С.П. Костриков // Вестник университета: ГУУ. – 2010. - № 22. – С. 230-237.

Кирилюк О.П.

*аспірантка кафедри філософії,
історії та політології ОНЕУ*

СТАНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ КОМЕРЦІЙНИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.

Процес поширення комерційних навчальних закладів в Україні, який почав набирати обертів на початку XIX століття мав свої специфічні особливості, але водночас почав розвиватися на фоні загальноєвропейської багатофункціональної системи комерційної освіти.

У Центральній і Східній Європі на початку XIX ст. унаслідок промислового перевороту 30-40-х рр. склалася нова геополітична ситуація, яка вплинула на соціально-економічне та культурне життя населення. Пожвавлення товарно-грошових відносин, зародження капіталістичного господарства та поява нових спеціальностей вимагали комплексної перебудови освітньої системи, важливе місце в якій посіла фахова ланка та її основні спеціалізації [1].

Розвиток товарно-грошових відносин, поява нових спеціальностей та розвиток науки і техніки призвели до розширення спеціалізації державних технічних закладів на основі поглибленого вивчення комерційних і правових дисциплін. Вищими комерційними школами стали університети, технічні і торговельні навчальні заклади. У другій половині XIX ст. в Австро-Угорській імперії інтенсивно розвивався аграрний та промисловий сектори економіки. Потреба промислових, торговельних та аграрних підприємств у висококваліфікованих працівниках вимагала вдосконалення навчального процесу в усіх освітніх закладах, структуризації освіти згідно з новими вимогами. З другої половини XIX ст. розпочалося реформування державного шкільництва на основі нової парадигми навчання та виховання молоді – підготовки кваліфікованих працівників державного апарату, армії та промисловості [1].

8 вересня 1899 р. за поданням австрійського Міністерства віросповідань і освіти імператор своєю постановою створений Державну торгову школу у Львові. Першим її керівником став викладач реальної школи професор А. Павловський. Офіційне відкриття вищої торгової школи відбулося 2 жовтня 1899 р. у приміщенні театру Скарбека (тепер будівля Українського драматичного театру ім. Заньковецької). У 1902 р. Вища торгова школа отримала статус Академії. У 1922 р. Торгова академія була реорганізована у Вищу школу закордонної торгівлі. Ректором знову був призначений професор А. Павловський.

Проблема формування комерційної освіти в Російській імперії стала вкрай гострою наприкінці XIX ст. і почала вирішуватися на найвищому державному рівні. Міністерство фінансів, яке на той час очолював С. Ю. Вітте, докладало великих зусиль, щоб заповнити відчутну прогалину у вищій комерційній освіті і сформувати потрібну кількість освітніх комерційних закладів, котрі готували б економістів, яких потребували різноманітні галузі ринкового господарства, зокрема банківництво [2].

15 квітня 1896 року імператор Микола II видав, як тоді говорили, Нормальне (нормативне) положення про комерційні навчальні заклади, яке передбачало наявність і діяльність чотирьох видів таких установ. Це комерційні училища, торговельні школи, торговельні класи і курси комерційних знань. Комерційні училища належали до середніх навчальних закладів і готували фахівців, які надалі обіймали відповідальні посади у торговельних закладах і на промислових підприємствах. Торговельні школи були однокласними (з однорічним терміном навчання) і трикласними (з трирічним навчальним курсом). Вони готували дрібних службовців для торгівельно-промислових підприємств. У торговельних класах і на курсах комерційних знань навчалися торгівельній справі усі бажаючі. Навіть підлітки, яким виповнилося 12 років. Здебільшого в торговельні класи і на курси комерційних знань приходили люди, які уже мали початковий досвід роботи на торгівельно-промислових підприємствах [3].

Залежно від того, за чиї кошти утримувалися комерційні навчальні заклади, вони поділялися на громадські та приватні. Завідування справами громадського комерційного навчального закладу покладалося на опікунську раду, що складалася з представників його засновників (земств, міст, станів, місцевих общин). Скажімо, Бердичівське жіноче комерційне училище – класичний зразок середнього навчального закладу початку XX століття – було засноване у 1905 році суспільним управлінням міста. Найбідніші учні могли бути звільненими від плати за навчання або отримати право на половину оплати. Однак загальна кількість пільговиків не могла перевищувати 2–3%. Відмінниці по завершенню навчання в училищі нагороджувалися срібними та золотими медалями [4].

На початку XX століття в Чернігівській губернії почали функціонувати комерційні училища і торгова школа. Їх діяльність регламентувалася Положенням про комерційні навчальні заклади (1896 р.) та Положенням про комерційні навчальні заклади зі внесеними змінами (1900 р.) У 1903 році

було відкрито Конотопське комерційне училище та Чернігівську трикласну торгову школу, а в 1909 р. засновано Ніжинське комерційне училище, де в 1910-1911 навчальному році було відкрито мішані класи, до яких приймалися і дівчата [4].

Такі училища засновувалися Товариствами поширення комерційної освіти та підпорядковувалися Міністерству торгівлі і промисловості, Міністерству фінансів. Наприклад, Конотопське, Ніжинське товариство поширення комерційної освіти були створені з метою «содействия распространению коммерческих знаний как среди служащих в торгово-промышленных учреждениях, так и среди лиц, готовящихся к этого рода деятельности». Через підпорядкування комерційних училищ Міністерству торгівлі і промисловості, промисловці і торговці отримали права на відкриття цих закладів і управління ними. Так, Чернігівська трикласна торгова школа була відкрита за ініціативи колишнього засновника Торгівельних класів в Чернігові К. Д. Пухтинського і працювала за власним статутом.

Першою спробою створення комерційного навчального закладу у Південній Україні слід вважати відкриття у 1804 р. Одеської комерційної гімназії з нижчим та середнім відділеннями. Проіснувала вона до 1817 р., коли за планом відомого педагога абата Ніколя Одеська комерційна гімназія була об'єднана з Одеським шляхетним інститутом і 7 січня 1818 р. перетворена на Рішельєвський ліцей. Наступним кроком стало відкриття у 1849 р. в Одесі 4-класного приватного училища Новицького з додатковим відділенням для комерційних наук, де крім загальноосвітніх предметів, викладалася бухгалтерія та іноземні мови. Причому, з 75 вихованців цього училища 40 належали до купецького стану [4].

Подальший розвиток та ускладнення як внутрішніх, так і зовнішніх економічних стосунків викликали підвищений попит на фахівців, що мали спеціальну освіту та певний досвід в економічній галузі. А це у свою чергу вимагало більш досконалої системи комерційної освіти. Одеські комерсанти починають відчувати нагальну потребу у спеціальному училищі, як для виховання своїх дітей, які повинні були успадкувати від батьків заняття торгівлею, так і для підготовки кваліфікованих бухгалтерів, касирів та інших потрібних у приватних конторах та банках фахівців.

За статутом реальних училищ 1872 р., у 5-х та 6-х класах цих закладів могли створюватися комерційні відділення. Наприкінці XIX ст. в Росії було 12 реальних училищ, які мали комерційні відділення. В Україні такі відділення були у Катеринославському, Херсонському, Одеському, Севастопольському, Полтавському та Харківському реальних училищах. Деякі з них пізніше перетворювалися на комерційні училища. Так, Одеське приватне реальне училище Генріха Файга 28 липня 1893 р. було перетворене на Друге Одеське комерційне училище [5].

У першій половині XIX ст. комерційні училища Росії підпорядковувалися Міністерству народної освіти, а загальне керівництво училищем покладалося на піклувальну раду, до складу якої входили представники місцевих купецьких та біржових товариств.

Активні клопотання харківського, київського, а за ними й інших купецьких товариств, які підтримали Міністр фінансів С.Ю.Вітте та директор Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів В. І. Ковалевський, призвели до появи 15 квітня 1896 р. Положення про комерційні заклади, за яким комерційні навчальні заклади з відання Міністерства народної освіти були перейшли до юрисдикції Міністерства фінансів (з 1906 р. ці повноваження перейшли до Міністерства торгівлі та промисловості). Після видання положення 1896 р. у Південній Україні відкриваються комерційні училища у Сімферополі, Катеринославі (1901), Олександрівську (1902), Луганську, Мелітополі, Миколаєві (1903), Нікополі, Юзівці, Херсоні (1908), Єлизаветграді, Бердянську (1912) та Ялті (1914) [5].

Надзвичайно швидке зростання комерційних учбових закладів в Російській імперії (у 1894 р. їх було 8, а у 1906 р. – 300) досить яскраво показало, якою великою була потреба у комерційній освіті. Засновниками нових комерційних закладів ставали органи міського самоврядування, земства, станові організації, приватні особи та біржові комітети. У травні 1902 р. на засіданні Миколаївського біржового комітету постало питання про створення у Миколаєві комерційного училища. Причому, утримання училища та піклування про нього біржове товариство вирішило взяти на себе.

Чимало комерційних закладів характеризувалися серйозним ставленням до викладання спеціальних дисциплін: запрошувалися відомі вчені, забезпечувалася фундаментальна навчально-виховна база. Наприклад комерційні навчальні заклади Чернігівської губернії мали належне навчально-методичне забезпечення: при закладах обов'язково були бібліотека, фізичний кабінет, лабораторія для практичних занять з хімії і товарознавства, музеї зразкових товарів. Наприклад, бібліотека торгової школи складалася із навчальної літератури російською та іноземною мовою, друкованих видань, наочних посібників з географії, історії, геометрії і нараховувала 332 назв у 602 томах.

Таким чином, формування мережі комерційних навчальних закладів в Україні в XIX на початку XX століття, було тісно пов'язане з суспільно-політичними та економічними змінами в країнах Західної Європи, де вперше було втілено в життя основні принципи функціонування комерційної освіти. Оскільки, українські землі не могли стояти осторонь ринкових відносин, тому проблема формування комерційної освіти стала вкрай гострою. В першу чергу, цьому сприяло розгортання широкої кількості економічних установ, що спричиняло зростанню попиту на кваліфікованих працівників. Один за одним почали з'являтися комерційні училища у Львові, Чернігові, Києві, Сімферополі, Катеринославі, Олександрівську, Луганську, Мелітополі, Миколаєві, Нікополі, Юзівці, Херсоні, Єлизаветграді, Ялті та інших містах, які потребували фахівців у відповідній галузі.

Загалом комерційні училища були прогресивними навчальними закладами, адже на високому рівні організовували навчально-виховний

процес, підбирали педагогічні кадри, займались пошуком нових методик викладання предметів, постійно накопичуючи навчально-наукову базу.

Отже, розвиток комерційної освіти став закономірним процесом соціально-економічного розвитку українських земель, а прискорення науково-технічного прогресу передбачало залучення до ринкових відносин, велику кількість кваліфікованих спеціалістів. Тому уряд обох імперій почав створювати необхідні умови для організації комерційної освіти, що сприяло бурхливому розвитку системи економічних, фінансових та комерційно-технічних галузей наукових знань.

Література:

1. Кузьменко В. В. Розвиток комерційної освіти за кордоном другій половині XIX – на початку XX століття / В. В. Кузьменко // Педагогічний альманах. – Херсон, 2011. – Вип. 12. – Частина 3. – С. 269-273.
2. Лортикян Э. Л. Развитие экономического и коммерческого образования в Украине в начале XX века / Э. Л. Лортикян // Схід-захід. Історико-культурний збірник. – Харків: Майдан, 1998. – С. 135-149.
3. Новікова І. Формування якісної економічної освіти у контексті ринкової трансформації банківської системи на теренах України наприкінці XIX – на початку XX століття / І. Новікова // Вісник НБУ. – К., 2011. – С. 49-53.
4. Лисенко І. В. Комерційні навчальні заклади в системі професійної освіти на Чернігівщині в кінці XIX – на початку XX століття / І. В. Лисенко // <http://eprints.zu.edu.ua/2295/1/111.pdf>
5. Шиханов Р. Б. Внесок біржових комітетів південної України у розвиток комерційної освіти / Р. Б. Шиханов // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Випуск 5. – С. 3-5.

Гончарук Т.Г.

*професор кафедри історії України
ОНУ ім. І.І. Мечникова*

ПІДНЕСЕННЯ ТОРГІВЛІ ОДЕСИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ЯК ПІДРУНТЯ ЗАСНУВАННЯ ОДЕСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО УЧИЛИЩА

Першу половину XIX ст. справедливо вважають «золотою добою» в історії Одеси [1, с. 67 – 94]. Темпи зростання міста в цей час були настільки швидкими, що сучасники нерідко порівнювали Одесу з містами не Європи, а США («Быстрый чисто американский, рост нашего города... представляет, конечно, весьма отрадное явление, беспримерное во всей русской истории». – писав пізніше «Одесский вестник»[2]) «В наш час, – зазначає історик В. П. Ващенко, – при оцінці зростання її в XIX ст. дуже часто використовують визначення «феномен Одеси», узагальнюючи риси небувалого, дуже швидкого розвитку торгівлі Одеського порту, зростання кількості населення міста і його активного будівництва, динаміки інших сторін міського життя» [3, с. 87]. Для цього періоду передусім були характерні надзвичайні успіхи одеської експортної торгівлі українським та

бессарабським зерном, а також вовною, льоном, салом та ін.[3, с. 90 – 92]. Водночас, розвиткові імпорту надзвичайно сприяв режим порто-франко, що існував в Одесі у 1819 – 1859 рр. [3, с. 88 – 89]. Оголошений 1804 р. «одеський транзит», в свою чергу, дозволив Одесі стати центром транзитної та посередницької торгівлі Центральної Європи та Близького Сходу [4, с. 158 – 160].

Спостерігаючи за таким швидким розвитком торгівлі, урядовці розуміли необхідність створення в Одесі закладів комерційної освіти. 16 квітня 1804 р. було затверджено доповідь міністра освіти Російської імперії про заснування в Одесі Комерційної гімназії. Доповідь починалася словами: «Портовый город Одесса, по многолюдству своему и по важной торговле, которая населила в оном разные народы требует обильных способов к образованию юношества» [5, с. 281]. Проте через низку причин (як вважав дослідник історії одеської освіти Р.Е. Зауре, в тому числі і через політику А.Е. Рішельє, який не був прихильником відкритих навчальних закладів) [6, с.9 – 10, 15] гімназія фактично так і не запрацювала, а згодом у 1817 р. вона була об'єднана з «Благородным институтом» з перетворенням обох закладів на Рішельєвський ліцей.

Внаслідок цього одеське купецтво потягом першої половини ХІХ ст. відчувало нестачу необхідних для нього навчальних закладів. Тут слід враховувати, що тодішня одеська торгівля, через свій безпосередній зв'язок зі західноєвропейською, суттєво відрізнялась від торгівлі інших міст Російської імперії. Як констатував на початку 1850-х рр. відомий російський юрист Д.І. Мейєр, торгівля в Одесі «производится в кругу чисто-юридических понятий, а не «по душе» [7, с. 1 – 2], тобто без юридичного оформлення, як це здійснювалося в інших землях імперії (наприклад, у тих же 1850-х рр. І.С. Аксаков писав, що на українських ярмарках торговельні операції велися переважно без документів «на самом отчаянном риске» й запорукою більшості кредитних та інших операцій була лише «добра слава» купця серед інших торговців [8, с. 9, 23]). Отже, успішне ведення комерції в Одесі потребувало відповідної освіти та певної обізнаності в юридичних формальностях.

Брак освіти також заважав купцям імперії конкурувати з іноземними. Через це зовнішня торгівля Російської імперії зазначеного періоду переважно перебувала в руках іноземних негоціантів [9, с. 68, 104]. Одеса в цьому плані не була виключенням. Автор під криптонімом «Д.К.» на сторінках «Одесского вестника» зазначав, що серед 77 купців та торговельних домів, які здійснювали закордонну торгівлю Одеси 1841 р. був лише «один коренной русский – Илья Новиков», а у 1842 р. з 79 домів – таким «єдиним росіянином» був Яків Новиков, син вище згаданого Іллі. Подібна ситуація продовжувалася і пізніше [10]. Причину цього дописувач одеської газети передусім вбачав в поганій освіченості російського купецтва. До речі, наявність Новикових серед представників одеської зовнішньої торгівлі не була випадковою, адже ці купці серед інших вітчизняних підприємців відрізнялися своєю високою освітою (К.А. Скальковский, згадуючи

неосвіченість російського купецтва Одеси 1840-х рр., зазначав, що «исключением из русских купцов по всей просвещенности были Новиковы» [11, с. 19 – 20]).

Вищезгаданий дописував «Одесского вестника» детально зупинився на освіті вітчизняного купецтва в Одесі. «От чего иностранных купцов охотно приглашают повсюду, даже в лучшие круги? – писал він, – От того, что они большею частью основательно знают свое дело в современном виде, могут вести занимательную беседу о чем угодно – о политике, науках, искусствах и поддерживают разговор на разных языках. А наши купцы (разумеется, не все) о чем они толкуют? Что читают? Отвечать на это право совестно. После этих всех доводов, говорящих в пользу просвещенного торгового сословия, посмотрим на средства, коими бы можно *создать* русских негоциантов в Одессе. Самое натуральное, самое верное к тому средство – неоспоримо образование, только сообразованное с этим званием. Хотя и стыдно, однако с горестью должно сознаться, что и теперь в XIX веке есть среди нас, – к счастью немногие, – русские купцы которые всякое образование считают безверием, развратом, порчею нравов. О таких жалких староверах напрасно и упоминать. Их ничем не убедишь! Обратимся к умным, благонамеренным нашим торговцам. Они понимают бесценную важность просвещения, и если не делают должного, то часто от неумения взяться за новое для них дело. Для них-то мы скажем, что, по нашему мнению, детей с малых лет нужно обучать языкам иностранным – итальянскому, греческому, английскому, французскому. В малолетстве изучение языков так легко, что дитя почти без трудов, как бы шутя, выучивается говорить на 2-х, 3-х языках.... Нам случалось видеть нескольких мальчиков в лавках на Греческой улице и слышать, как они свободно болтали по-гречески, и по-итальянски, а между тем это были простые из крестьянского звания недоросли, недавно зашедшие сюда из Лохвицы и других захолустьев Малороссии. Да и где же удобнее узнать иностранные языки, как не в Одессе, где можно сказать, *столпотворение вавилонское*? По ознакомлении порядочно с языками, детям должно преподавать, кроме Закона Божия и других основных предметов учения, коммерческую арифметику, и такую же статистику, бухгалтерию и товароведение. И когда они изучат эти предметы, поместить детей взрослых уже в одну из здешних иностранных контор, для ознакомления в практике с торговлею» [12].

Вихід зі ситуації автор статті вбачав в тому числі і в створенні закладів освіти для купецьких дітей. «...Не наше ли правительство, – наголошував він, – основало в видах поощрения торговли, вместе с открытием здесь порто-франко в 1817-м году, и коммерческое при Ришельевском лицее училище, которое по совершенному недостатку учеников, закрыто в последствии? Почему бы не испросить нам возобновления его в настоящее время и не приискать опытных основательно знающих свой предмет преподавателей. Пора нам идти за стремлением века и помнить, что против течения далеко не уплыть» [12]. Хоча далеко не всі в тодішній Одесі погоджувалися з твердженнями автора цитованої статті про шкідливість

переважання купців-іноземців у зовнішній торгівлі міста (відомий одеський статистик А.О. Скальковський у цей же час на шпальтах «Одесского вестника» висловлював щодо цього практично протилежну точку зору [13]), однак одеська громадськість добре розуміла необхідність підняття освіти місцевого купецтва.

Врешті, як зазначалося в дореволюційному нарисі з історії Одеського комерційного училища: «В 1851 году одесское купечество в общем собрании составило акт об учреждении в Одессе на средства купечества «высшего в крае специального Коммерческого училища, для доставления коммерческого образования детям торгового сословия, что могло бы иметь сильное влияние на развитие промышленности и торговле здешнего края и Бессарабии» [14, с. 14]. Процес покладений цією пропозицією через 10 років закінчився заснуванням вищезгаданого освітнього закладу [14, с. 11 – 25].

Таким чином, необхідність створення в Одесі Комерційного училища відчувалася вже з початку ХІХ ст. й була зумовлена потребами зростаючої одеської торгівлі. Показово, що врешті саме купецтво, а не адміністрація стало ініціатором створення цього училища. Адже представники комерційного стану міста добре розуміли, що без належної освіти їм не вдасться стати повноправними учасниками закордонного товарообміну – головної галузі економіки Одеси дореформеної доби ХІХ ст.

Література:

1. Файтельберг-Бланк В.Р., Колесниченко Т.Н. Золотой век Южной пальмиры. – Одесса, 2006.
2. Сычевский С. Столетие города Одессы // Одесский листок. – 1889. – 14 сентября.
3. Ващенко В.П. Десятиріччя бурхливого розвитку (1800 – 1861 рр.). Економічний розвиток міста // Історія Одеси /Голов ред.. В.Н.Станко. – Одеса, 2002.
4. Гончарук Т.Г. Одеса як центр транзитної торгівлі першої половини ХІХ ст. // Науковий вісник. – Одеса, 2006. – № 8 (28).
5. Полное собрание законов Российской империи. –Собр.1. – Т. 28. – №21266.
6. Зауре Р.Э. Исторический очерк Ришельевской гимназии. – Одесса, 1881.
7. Мейер Д. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. – Казань, 1855.
8. Аксаков И. Исследование торговли на Украинских ярмарках. – СПб., 1858.
9. Вавилов И. Беседы русского купца о торговле. – СПб., 1846. – Ч. 1.
10. Д.К. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 25 апреля.
11. Скальковский К.А. Воспоминания молодости. – СПб, 1906.
12. Д.К. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 28 апреля.

13. Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник. – 1845. – 17, 20 января; Скальковский А. Коммерческое сословие в Новороссийском крае // Одесский вестник. – 1849. – 28 мая.
14. Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. – Одесса, 1912.

*Дружкова І.С.
к.і.н., доцент, завідувач кафедри
соціології, філософії і права
Одеської національної академії
харчових технологій*

БЛАГОДІЙНІСТЬ ОДЕСЬКИХ КУПЦІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА РОЗВИТОК МІСЦЕВОЇ ОСВІТИ

Дослідження та виявлення основних тенденцій становлення та розвитку благодійності у минулому, є важливим для кращого розуміння раціональних елементів цього явища у сьогоденні. Інтерес полягає, насамперед, у тім, щоб дослідити все позитивне в більш ніж двохсотрічному досвіді розвитку добродійної діяльності в Одесі й з урахуванням сучасних реалій використати його на благо населення краю й всієї країни. Добродійність є мало вивченою, хоча на початку ХХІ ст. і з'явилося кілька дослідників, що розвивають у своєму доробку цю проблематику [1,2-6].

В ХІХ ст. брати участь в благодійних заходах для людей заможних було нормою поведінки й правилом *de bon ton*. Працювати ж на виборних посадах мешканцю міста ставилося в обов'язок за законодавством Російської імперії. З перших днів існування Одеси її жителі зобов'язані були брати участь у рішенні громадських питань. Городовий магістрат штрафував за неявку на збори купців і міщан. Прикладом цього є документі від 31 травня 1799 р., за яким 14 іноземців і 46 громадян Росії, що знехтували своїми громадськими обов'язками були оштрафовані (Це М.Костянтин, О.Пантазий, К.Михайлов, А.Ризо, Д.Велисарий, Н.Емаврито та ін.)[1].

Що стосується благодійності у сфері освіти, то напрямки діяльності російських підприємців тут були найрізноманітнішими. Можна виділити наступні:

- ініціювання відкриття навчальних закладів та активна підтримка таких ініціатив;
- участь у підготовчих комітетів з організації комерційних навчальних закладів від підприємницьких організацій або системи місцевого самоврядування (міських дум, земських установ);
- внесок у розвиток системи освіти через створення комерційних навчальних закладів на власні гроші;
- надання фінансових засобів для організації навчальних закладів, включаючи фінансування будівництва;
- купівля та надання земельних ділянок для будівництва навчальних закладів;

- часткове фінансування комерційних навчальних закладів;
- формування спеціальних фінансових фондів для підтримки навчального закладу;
- виділення засобів на розвиток матеріальної й практичної бази навчальних закладів (аудиторії, лабораторії, бібліотеки, тощо);
- надання грошей для стипендіальних фондів та іменних стипендій;
- установа іменних стипендій і формування їхніх фондів;
- передача грошей на утримання бідних учнів;
- діяльність у піклувальних радах училищ і тд., почесне піклування в радах навчальних закладів.

Це найголовніші, але далеко не всі способи підтримання навчальних закладів, що існували у XIX ст. Крім того якщо для першої половини XIX ст. була характерна участь меценатів у долі навчального закладу одноосібно, то для другої половини більш поширеними були колективні варіанти допомоги. Так, якщо говорити про єврейську благодійність, на початку XIX ст. значний благодійний внесок був зроблений Миколою Штігліцем, а саме 100 тис. руб. на створення та функціонування в Одесі Ришельєвського ліцею. А в другій половині XIX ст. провідну роль в єврейській благодійності замало Товариство ремісничої праці, або Товариство поширення праці (повна первісна назва – Товариство ремісничої й землеробської праці серед євреїв у Росії) – філантропічно-просвітительська організація з поширення серед євреїв Росії кваліфікованої професійної й сільськогосподарської праці.

Протягом XIX – початку XX ст. значно зростала й кількість навчальних закладів краю. Станом на 1915 р. Одеський навчальний округ нараховував майже 10 тис. закладів різних типів, у яких навчалось в цілому 821 тис. учнів, у тому числі початкових шкіл 8423 з числом учнів 681540. У розподілі за адміністративними територіями округу: Бессарабська губернія мала навчальних закладів – 1784, учнів – 123726; Катеринославська губернія – навчальних закладів – 2593, учнів – 250704; Таврійська губернія – навчальних закладів – 2242, учнів – 163 тис.; Херсонська губернія – навчальних закладів – 3359, учнів – 283 тис. Серед педагогічних ВНЗ був один заклад з 770 студентами, медичних – один заклад (280 осіб), художніх – також один. Гімназій, прогімназій, інститутів та ліцеїв нараховувалось 76 з 13798 учнями; реальних училищ – 8 з 1651 учнями; духовних училищ – 3, Педагогічних – 7, медичних – 3, військових – 4. Крім того існувало 13 технічних та ремісничих училищ, де отримувало освіту 1790 осіб, 13 комерційних, торговельних й промислових (1354 учня), 8 професійних (1387 учнів). Приватних навчальних закладів, в тому числі при церквах іноземних сповідань нараховувалося 280 з 23,5 тис. учнями. Кількість релігійних нехристиянських закладів становила 232, а учнів в них – 2952. Навчальних закладів нижчої ланки нараховувалось 2,7 тис., з 229,8 тис. учнями.[9]

В особливому становищі перебувала єврейська освіта. В 1859 – 1861 рр. євреям, що мали вищу освіту було дозволено проживати на всій території Росії. Існування в Російській Імперії «смуги осілості», обмеження у виборі професії призвели до того, що отримання освіти стає для євреїв

однією з вищих цінностей. Крім того, у євреїв була релігійна культура, що просувала загальну грамотність, принаймні, для чоловіків. В деяких містах це приводило до того, що єврейський склад вищих навчальних закладів сягав більше 50%. Диплом університету давав у Росії право проживання всюди в імперії й право служби по будь-якому відомству. Всі, хто отримав вищу медичну освіту мали змогу «займатися торгівлею й промислами» і «зараховуватися до купецтва без попереднього п'ятирічного перебування в першій гільдії у смугі осілості», як це було вимагали від купців. З початку XIX століття до 1880-х рр. самодержавство підтримувало навчання єврейської молоді в російській середній і вищій школі, розглядаючи це як один з основних факторів асиміляції. До 1881 р. в деяких гімназіях, наприклад, Одеського навчального округу, євреї становили вже до 75% учнів; швидко росла їхня складова частина й у ВНЗ країни. Тому наприкінці 1878 р. мінський генерал-губернатор направив цареві лист зі пропозицією ввести відсоткове обмеження євреїв-учнів, одним з аргументів, що висувалися, була участь багатьох освічених євреїв у революційній діяльності. Однак запроваджена відсоткова норма була лише в 1887 р. вже урядом Олександра III і приблизно відповідала частці євреїв у населенні: 10% – у межі осілості й 3% – за її межами. У 1887 р. для навчальних закладів Петербурга й Москви відсоток євреїв мав становити 3%, для міст за межами межі осілості (у тому числі Києва) – 5%, у середині «смуги» – 10%. В окремі роки після встановлення цієї норми прийому євреїв зовсім не було, оскільки норму обчислювали не від числа вступників, а від загальної кількості євреїв, що навчалися у закладі. В 1901 р. зменшили відсоткову норму при вступі євреїв до університетів, консерваторій й Академії мистецтв. Однак без обмежень для євреїв були відкриті багато приватних навчальних закладів. У ліберальний період 1905 – 1907 р. ради професорів університетів приймали євреїв з перевищенням норми, а іноді й зовсім без обмежень. У результаті число євреїв-студентів у ці роки зросло в кілька разів [9].

Що стосується Одеси, то у 1863 р. в одеських гімназіях навчалися 128 євреїв. В 1870-80-і рр. кількість єврейських учнів зрослася. Після введення процентної норми в 1887 – 1891 рр. число євреїв у середніх школах Одеського навчального округу скоротилося на 48%. У Новоросійському університеті в 1886 р. було зареєстровано на медичному факультеті 30,7% студентів-євреїв, на юридичному – 41,2%, після введення процентної норми кількість єврейських студентів скоротилося. Воно знову зросло в 1906 р. (764 чоловік), після того, як в 1905 р. університети одержали автономію й скасували процентну норму, відновлену, однак, урядом в 1907 р.[9]. Особливим образом питання про перебування євреїв вирішувався у творчих навчальних закладах – Музичному і Художньому училищах. Тут «процентна норма» не вводилася. В Одесі в Імператорському музичному училищі число учнів-євреїв в 1910 р. склало 285 чоловік (59,5%); в Імператорському художньому училищі - близько 300 (60%)

До кінця XIX століття в Одесі існував ряд організацій, що ставили своєю метою дати єврейському населенню міста, і в першу чергу молоді,

професійно-технічну освіту. З подібних організацій насамперед варто виділити вищезгадане Товариство ремісничої праці (ТРП), що мало ремісниче училище – одне з найбільших у місті. «Через освіту – до волі». – таким було гасло товариства (вперше воно було засноване в 1880 році в Санкт-Петербурзі, як Товариство ремісничої праці, щоб допомогти незаможному єврейському населенню, що проживало в межі осілості). У школах ТРП навчали ремісничій і сільськогосподарській майстерності тих єврейських юнаків, які не були прийняті в інститути. Ідея створення товариства належить відомому в Росії письменникові й ученому Миколі Баксту. Він запропонував групі високопоставлених євреїв Петербурга, насамперед фінансистові-меценатові баронові Г. Гинцбургу й фінансистові-промисловцеві С. Полякову, створити благодійний суспільний фонд для організації товариства по поширенню ремісничої й сільськогосподарської праці серед єврейської молоді. Одеська єврейська громада, у якій зріли ідеї самосвідомості, із захватом сприйняла ідею професійного навчання молоді. На базі професійно-технічного училища «Праця» в Одесі, що існувало з 1864 року й було одним із кращих професійно-технічних училищ міста, в 1882 році була організована школа ТРП. У витоків стояв знаменитий одеський міський рабин доктор Ш. А. Швабахер [7]. Товариство одразу знайшло підтримку у великих одеських промисловців і торговців, і на пожертвуванні капітали був побудований просторий будинок школи. Тут перебували різноманітні майстерні: столярно-меблева, чавунно-ливарна, слюсарно-механічна. Для дівчат було засноване відділення, де вони навчалися ремеслам – кравецькому, біло-швейному й вишиванню гладдю.

Основне завдання школи – навчання єврейської молоді технічним професіям. У цих школах навчання проводилося по програмах відповідних шкіл міністерства освіти; з єврейських предметів вивчалися історія єврейського народу, іврит і Біблія, але викладання їх було поверхневим. Велика увага приділялася професійному навчанню. Готували фахівців з ливарної справи, модельників-виготовлювачів форм для виливків, тому що ливарна справа в кінці XIX ст. було однієї з найбільш наукомістких спеціальностей. В 1910 р. в Одеській школі ТРП навчалось 212 учнів. Учні школи працювали в майстернях, які були розташовані на вулиці Базарної. Майстерні завоювали визнання жителів Одеси й учні почали отримувати більше замовлень. Виконуючи ці замовлення, вони заробляли гроші на потреби школи. Школа могла дозволити лекції кращих університетських викладачів. Саме школі «Праця» міська громадськість замовила виготовлення чавунних фонтанів для пам'ятника О. С. Пушкіну на Приморському бульварі. Популярні у той час в Одесі залізні сходи також у великій кількості відливалися у цих майстернях. З часом училище «Праця» розрослося й зайняло весь квартал вул. Базарної від Лидерсовського бульвару до Канатної. За відомостями на 1910 р. у ремісничому училищі Товариства «Праця» було 212 учнів і 115 – у жіночому училищі. Функціонували класи для дорослих з креслення, малювання, арифметиці, геометрії, фізики й

технології, у яких навчалася ще 160 осіб. Бюджет училища становив 36 тис. крб., а вся рухома та нерухома власність оцінювалася в 225 тис. крб.

Показово, що благодійність підприємців-євреїв не обмежувалася підтримкою Товариства «Праця» та інших закладів для єврейських учнів. Прикладом цього може стати діяльність підприємця Г. Е. Вейнштейна, який з 1880 р. очолив фірму «Еммануїл Вейнштейн і Сини», до складу якої входив паровий млин, побудований в Одесі 1867 р. В 1898 р., після пожежі, млин була реконструйований й став одним з найкращих у державі. У рік він давав 3,5 млн. пудів борошна вищої якості, значна частина якого йшла на експорт. Фірма «Еммануїл Вейнштейн і Сини» мала контори в Херсоні, Миколаєві, Петербурзі, Константинополі, Тифлісі й Ризі, агентства в Лондоні, Каїрі, Москві, Варшаві, Парижі й інших містах. Збут був у Росії й за кордоном. Загальне чисельність персоналу фірми становила наприкінці XIX - початку XX століття - 500 чоловік, безпосередньо на одеському млині - 300. На Першій Всеросійській борошномельній виставці, що відбулася в Петербурзі в 1909 р., були представлені всі 16 районів товарного виробництва борошна. Г.Е. Вейнштейн був головою експертної комісії, до складу якої входили такі корифеї російського млинарства, як К.О. Зворикін та П. О. Козьмін. Григорій Еммануїлович користувався великим авторитетом серед фахівців борошномельної промисловості, постійно обирався в керівний склад різних форумів, у першу чергу, зборів Ради по справах з'їздів виробників борошна. На сторінках «Русского мукомола», що висвітлювали підсумки Першої Всеросійської борошномельної виставки, відзначалося, що південний район, що працює переважно на експорт (Г. Вейнштейн і Сини, Бр. Анатра, Л. Инбер і ін.), дає борошно настільки гарної якості, що воно сміливо може конкурувати на ринках Європи.

Г.Е. Вейнштейн у своїй практичній діяльності постійно стикався зі проблемою кадрового дефіциту. Незважаючи на гостру потребу у фахівцях, у Росії до кінця XIX ст. не було навчальних закладів даного профілю. Тому Г.Е. Вейнштейн підняв питання про необхідність створення технічних шкіл для крупчатників, мірошницьких механіків і майстрів на I Всеросійському з'їзді виробників борошна 1888 р. Активна громадська позиція Г.Е. Вейнштейна та значний обіг фірми в 4 млн. крб. у рік дозволили йому не лише висунути ідею створення коли мірошників, але й виділити кошти на її будівництво в Одесі. В 1896 р. на Московської, 22 (пізніше - 24) Г. Вейнштейном був споруджений спеціальний будинок для школи. Ділянка для будівництва була обрана в центрі, де були зосереджені найбільші млини Одеси (найближчі - Вейнштейна на Московської, 20 і Анатра на Московської, 10/12) й безпосередньо в районі споруджуваної нової хлібної гавані. Відсутність постійного джерела для утримання школи перешкоджало її відкриттю. У березні 1901 р. VI Всеросійський з'їзд виробників борошна прийняв зобов'язання субсидіювати Одеську школу мірошників і, виходячи з постанови з'їзду, Міністерство фінансів вирішило рішення підтримати одеську школу.

Офіційне відкриття Одеської школи мірошників – фактично першого в Росії навчального закладу для зернопереробної промисловості (Московська школа мірошників, відкрита в 1898 р., готувала кадри лише для потреб її компанії «Антон Эрлангер і ко», що її заснувала) – відбулося 20 жовтня (2 листопада) 1902 р. у день її врочистого освячення. Будинок школи був зручним і світлим, але трохи затісно для зростаючого навчального закладу. В 1904 р. Г.Е. Вейнштейн прибудував до школи флігелі під креслярську, лабораторію й клас. Коли на VIII Всеросійському з'їзді виробників борошна (1907) виникло запитання про перетворення Одеської школи в середньо-технічне училище, з'ясувалося, що розширення школи обтяжливо для бюджету. І цього разу положення врятував Григорій Еммануїлович, взявши на себе всі витрати по переказу навчального закладу на більше високий щабель. В 1909 р. Г.Е. Вейнштейн додатково придбав ділянку землі (58 кв. саж.), що прилягає до території школи (331 кв. саж.), а в 1910 р., знов-таки за рахунок його коштів, училище було значно розширене. Треба сказати, що різноманітну допомогу училищу – і у вигляді одноразових грошових асигнувань, і у вигляді поставок устаткування й навчальних експонатів – робили багато фірм. Але найбільш цілеспрямовану, постійну підтримку училище одержувало з боку Григорія Еммануїловича. Навіть у післяреволюційний період частоті зміни влади в Одесі він допомагав училищу. І якщо остання субсидія від Ради по справах з'їздів виробників борошна була отримана в 1917 р. у розмірі 52 тис. рублів на 2 роки, то останнє пожертвування Вейнштейна разом з Анатрою – 24 тис. рублів – надійшло на рахунок училища в 1919 р. Загалом, приклад Одеської школи мірошників засвідчував, наскільки важливою може бути допомога навіть одного приватного підприємця для освітнього закладу.

У цілому варто зазначити, що значна кількість купецьких родин, благодійність яких була спрямована на підтримку одеських навчальних закладів у XIX – на початку XX ст. були досить значною. Вище були наведені лише деякі її характерні приклади. Загалом купецтво Одеси зазначеного періоду, являючи собою економічну еліту суспільства, гідно виконувало свою роль, вкладаючи свої матеріальні засоби не лише у господарську, але й у духовну складову життя міста.

Література:

1. Белоусова Л.Г. Благотворительная и общественная деятельность греческих купцов Петрокино в Одессе (2-я половина XIX – начало XX вв.) // http://www.rusnauka.com/NIO_2007/Istoria/18371.doc.htm
2. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Е.К. Воронцова – организатор женского благотворительного движения на юге Российской империи. // Поляки на Півдні України та в Криму. – Одесса, Опольс, Вроцлав – 2007. – С.134-142.
3. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-XIX ст. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320с.
4. Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.):

- Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете: библиографический указатель. – Одесса: Астропринт, 2009. – 504с.
5. Гребцова И.С., Накаева С.А. Місцеве самоврядування в розвитку благодійності на півдні Російської імперії в другій половині XIX ст. // Південний Архів. – Херсон, 2005. – С.61-64.
6. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) /О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159 – 177.
7. Локшин А. Немецкий раввин в Одессе. Конфликт вокруг Шимона – Арье Швабахера (1859-1861 pp.) // <http://www.lechaim.ru/ARCHIV/233/lokshin.htm>
8. Томазов В. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету). // Источники: <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6645-2/15.pdf>
9. Учебные округа // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890 – 1907.
10. Хитерер В. Учебные программы еврейских учебных заведений Российской Империи и Украинской Народной Республики// <http://jewish-heritage.org>

Синявська О.О.

*к.і.н., доцент кафедри історії
України ОНУ імені І.І.Мечникова*

ВИТОКИ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

З початком XIX ст. Одеса стала найважливішим адміністративним центром і осередком комерційного життя на півдні. Бурхливий розвиток міста обумовив потребу у заснуванні навчальних закладів. Першим державним закладом в Одесі повинна була стати Одеська комерційна гімназія, ініціатива заснування якої вийшла від місцевого градоначальника герцога Рішельє. Ця ініціатива була підтримана владою і вже у квітні 1804 року Олександр I підписує указ про заснування в Одесі комерційної гімназії [7, с.8].

Історія комерційної освіти на півдні та, зокрема, в Одесі у першій половині XIX ст. допоки ще не стали предметом окремого дослідження. Перші розвідки з цього питання з'явилися протягом періоду, що вивчається, але мали за мету вивчення конкретних навчальних закладів – Одеського комерційного училища [7] та Рішельєвського ліцею [8, 9]. Сучасні дослідники з невідомих причин «обходять» це питання або згадують лише побіжно. Тим не менш в Державному архіві Одеської області документальні джерела представлені матеріалами 44 фонду (Рішельєвський ліцей), до якого перенесено 6 збережених справ з фонду 320 (Одеська комерційна гімназія).

Мета даної статті – з'ясувати обставини та умови створення перших комерційних навчальних закладів в Одесі, прослідкувавши етапи реалізації державного освітнього плану на практиці у I половині XIX ст.

В межах Російської імперії на початку XIX ст. було засновано два комерційні навчальні заклади: в Одесі та Таганрозі. За «Планом для заснування в Одесі комерційної гімназії» [13, с. 228-324] навчальний заклад повинен був складатися з окремих училищ – парафіяльного, повітового, і власне гімназії, що відповідало плану міністерства народної освіти. Передбачалося, що це будуть не три окремі заклади, а три особливі відділи одного ж і того навчального закладу. Нижчий клас, або перше відділення, становило парафіяльне училище, в якому давалися початкові знання. Термін навчання тут складав один рік. Друге відділення утворювало повітове училище, де викладали священну історію, російську мову, чистописання, географію, загальну історію, арифметику і геометрію. Такий курс учні проходили б у два роки. Три вищих класи повинні були стати власне гімназичними. Тут планувалося викладання загальних предметів та передбачалося вивчення італійської, новогрецької та французької мов як найбільш вживаних в комерційних колах. Окрему групу складали спеціальні предмети: комерційна географія та історія комерції, логіка, психологія, моральність, природне право, філософська граматики, комерційне та морське право; алгебра, комерційна арифметика, геометрія, фізика, бухгалтерія тощо.

Нижчі класи майбутньої Одеської комерційної гімназії були відкриті 2 січня 1806 року, а ось відкриття власне комерційного відділення затягнулося на десятиліття.

За міністерським планом гімназія як державний навчальний заклад не була свого роду автономною, а перебувала у підпорядкуванні попечителя Харківського навчального округу, а директор її зобов'язаний підкорятися директору губернської гімназії, яку передбачалося відкрити в Херсоні. Така непростя схема управління гімназією відповідала умовам університетського статуту 1804 року, але не влаштовувала місцеве керівництво.

Все це привело до підтримки одеським градоначальником не комерційної гімназії, а альтернативного їй Благородного інституту. Обидва навчальних заклади знаходилися в одному приміщенні на вул. Гімназійній (зараз це вулиця Дерибасівська) і мали одного директора – Петра Вольсея. І Вольсей, і Рішельє лобювали в більшій мірі інтереси саме Благородного інституту, в результаті чого інститут у 1811 році отримав статус державного.

Училищний комітет Харківського університету намагався тримати ситуацію під контролем. До Одеси з інспекцією майже щорічно відправлялися візитатори – ревізори навчальних закладів із числа харківської професури, які пропонували різні заходи для покращення ситуації щодо відкриття вищих класів Одеської комерційної гімназії: від оновлення статуту і зміни навчального плану до ліквідації Благородного інституту [14]. Але справа вирішилася тільки в середині 1810-х років і зовсім іншим чином.

В офіційному листі міністра О. М. Голіцина попечителю від 10 травня 1817 року прослідувало розпорядження Харківському університету про «припинення будь-яких дій щодо Одеської гімназії і сполучних з нею повітового і парафіяльного училищ, а також і місцевого Благородного інституту, оскільки для цих закладів готується нове утворення» [8, с. 72].

Цим новим утворенням став Рішельєвський ліцей, який замінив і Одеську комерційну гімназію, і Одеський благородний інститут.

Загальні засади Статуту Рішельєвського ліцею 1817 року спиралися на «Начертания правил воспитания в обоих Одесских благородных институтах» – план абата Ніколя, складений ще у 1814 році [10]. Комерційна гімназія та Благородний інститут були об'єднані в ліцей, але новоутворений навчальний заклад потрапив у підпорядкування попечителю Харківської навчальної округи.

Комерційні науки в Рішельєвському ліцеї викладалися в окремому додатковому училищі. Корпус вихованців поділявся на «внутрішні класи», які наслідували колишній Благородний інститут, та «зовнішні класи», які складалися переважно із вихованців комерційної гімназії. Освіта в ліцеї поділялася на підготовчу, літературну (класи граматики, словесності та риторики) та «вищі науки» – математика і філософія. При ліцеї існувало початкове училище, що утворилося на базі колишніх приходського і повітового училищ, та двох додаткових училищ – училища правознавства і політичної економії та комерційного училища. До Комерційного училища могли прийматися ті пансіонери, які по закінченню ліцею збиралися займатися торгівельними справами, а також учні «зовнішніх класів» після закінчення класів граматики і словесності. Тут у перший рік мали викладатися «пристосовані до комерції» арифметика та алгебра, комерційна географія та історія комерції, а у другий рік навчання – комерційне та морське право, ведення бухгалтерських книг. Передбачалося також вивчення італійської та німецької мов [11].

Посаду професора комерційних наук у 1817 - 1820 рр. обіймав І.Д. Жаданов. Він закінчив Харківський університет зі званням кандидата й у 1814 - 1818 роках був вчителем математики, фізики, комерції і бухгалтерії в Одеській комерційній гімназії [1, арк. 14-15]. При утворенні ліцею йому тимчасово була доручена кафедра комерційних наук з умовою, що коли розпочнеться викладання у класі математики та філософії, він отримає кафедру фізико-математичних наук. Проте, після відкриття відповідних класів, абат Ніколь підшукав іншого викладача на кафедру математики і фізики. З 1822 року кафедру комерційних наук займав Платон Олексійович Симонович, який у 1832 році був затверджений у званні професора комерційних наук ліцею і читав курси політичної економії, комерції, історії торгівлі, бухгалтерії.

У 1823 році управляючим Рішельєвським ліцеєм став начальник південних військових поселень генерал-лейтенант граф Іван Йосипович Вітт. Згідно з рескриптом Олександра I на ім'я міністра народної освіти І. Й. Вітт прийняв на себе безпосередній нагляд за навчальним закладом. У червні 1825 р. міністр О. С. Шишков повідомив графа Вітта про те, що з метою складання загального Статуту університетів та училищ у Петербурзі з членів Головного правління училищ утворений особливий комітет, який мав збирати пропозиції стосовно різних змін і покращень, необхідних для поліпшення становища вищих навчальних закладів, у тому числі Рішельєвського ліцею. У

зв'язку з цим у канцелярії графа Вітта був розроблений проект нового Статуту Рішельєвського ліцею [2, арк. 16-40зв]. За цим проектом передбачалося зберегти колишній устрій ліцею з певними незначними змінами. Зокрема, зберігався б поділ на власне ліцей, Педагогічний інститут, зовнішнє училище і початкове училище; навчання мало тривати 10 років і складатися з 5 класів по 2 роки у кожному. Навчання передбачалося за трьома відділеннями: підготовчим (I клас), середнім (II - III класи) і вищим (IV - V класи). Вихованці, що готувалися до заняття торгівлею, могли б по закінченні четвертого класу вступати до особливого «комерційного класу», а так звані додаткові училища у «Проекті» не згадувалися. До кола предметів, що викладалися би в «комерційному класі» мали увійти: комерційна математика і географія, історія комерції, торгівельне і морське право, товарознавство, бухгалтерія, італійська та німецька мова. Як бачимо, у порівнянні зі Статутом 1817 року курс наук мав дещо розширитися, проте цей проект не був втілений у життя, хоча певні його положення були враховані при подальших перетвореннях в ліцеї.

Докорінні зміни в ліцеї пов'язані з директором Іваном Семеновичем Орласм, який від міністра народної освіти отримав повноваження, щоб «після прийняття посади директора, вникнувши докладно в усі частини управління цим закладом, зробити своє подання про ті зміни у Статуті ліцею, які знайде необхідними». До початку січня 1827 року І. С. Орлай спромігся підготувати проект нового Статут ліцею [3, арк. 1-27зв]. На думку директора, такий навчальний заклад як ліцей мав відповідати двом університетським факультетам (філософському і юридичному) та призначався для опанування вищими науками. Проект передбачав загальну реорганізацію навчального закладу. Ліцей мав складатися з трьох частин: власне ліцею, гімназії та початкового училища. Ліцейські класи поділялися на два відділення: філософське та політико-юридичне, до останнього передбачалося включити як окремі предмети політичну економію і комерцію.

І. С. Орлай розумів, що ухвалення запропонованого ним нового статуту неможливо раніше, ніж набуде чинності новий загальноросійський статут гімназій і училищ, який розроблявся в той час міністерством народної освіти. Тому у вересні 1827 року він запропонував начальству тимчасово запровадити новий перелік розподілу навчальних предметів в Рішельєвському ліцеї до запровадження нового Статуту цього закладу [3, арк. 8-18зв].

Після утворення Одеського навчального округу в 1830 році безпосередніми керівниками Рішельєвського ліцею стали попечителі новоутвореного округу. Першим попечителем був Никифор Федорович Покровський. Внаслідок запровадження у дію «Статуту гімназій та училищ повітових і парафіяльних» 1828 року у системі освіти Російської імперії сталися значні зміни. У зв'язку з цим у Комітеті влаштування навчальних закладів міністерства народної освіти був розроблений новий Статут Рішельєвського ліцею, затверджений 29 травня 1837 року [6, с. 205-206, 235].

Ліцей остаточно відокремився від гімназії й перетворився на вищий навчальний заклад. Втім, зв'язок між ними залишився, бо обидва заклади й надалі очолював директор ліцею, а гімназія вважалася установою для підготовки молодих людей до вступу в ліцей. За Статутом 1837 року ліцей складався з двох відділень – юридичного і фізико-математичного. Студенти юридичного відділення мали вивчати такі предмети як латина, римське право, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, а фізико-математичного – чисту і прикладну математику, фізику і фізичну географію, природничу історію, хімію, технологію, комерцію. Загальний термін навчання в ліцеї дорівнював 3 рокам, складався з трьох курсів та розподілявся на півріччя (семестри).

Новий Статут запроваджувався у дію з 1 січня 1838 р. Безпосереднім втіленням його у життя мав зайнятися Дмитро Максимович Княжевич, призначений 1837 р. попечителем Одеського учбового округу. У ньому вдало поєднувалися адміністративна досвідченість, чималі організаторські здібності і жваве зацікавлення у розвитку просвіти, науки і культури. Ознайомившись на протязі трьох років з ходом навчання, Д. М. Княжевич у серпні 1840 р. підготував «План перетворення учбової частини ліцею» [4, арк. 1-40], як він вказував: «для досягнення більшої повноти й стрункості в усіх частинах її, рівно як і для більшої відповідності місцевим потребам краю, у якому цей заклад є єдиним вищим училищем» [4, арк. 1-13в].

Д. М. Княжевич вважав, що юридичне відділення вже мало внутрішню і зовнішню єдність, обумовлену повнотою кола наук, які там викладалися, але на фізико-математичному відділенні були поєднані зовсім різномірні науки, притому в такій кількості, яка надто обтяжувала слухачів. У зв'язку з цим попечитель висунув пропозицію заснувати третє відділення, де було б зосереджено викладання природничих і господарських наук. Це нове відділення мало отримати назву економічного чи камерального (за прикладом німецьких університетів). Важливим плюсом було те, що для заснування нового відділення не було потреби збільшувати кількість кафедр і викладачів: Д. Княжевич пропонував доручити професору комерції додатково читати вступ до камеральних наук і курс політичної економії.

Наполегливість увінчалася успіхом: 11 листопада 1841 р. імператор затвердив новий розклад навчальних предметів у ліцеї, згідно з яким утворювалося камеральне відділення з наступними предметами: політична економія («державне господарство») і торгівля, фізика і фізична географія, хімія, природнича історія, сільське господарство, архітектура (для бажаючих; в дійсності не викладалася), огляд російських законів. Новозасноване камеральне відділення прийняло перших студентів вже у 1842/43 академічному році, а незабаром стало найчисленнішим за кількістю слухачів ліцейським відділенням.

В наступні роки керівники Рішельєвського ліцею прагнули покращити камеральне відділення. У цьому аспекті заслуговує на увагу записка ад'юнкта ліцею В. П. Пахмана «Мнение о камеральном отделении при Ришельевском лицее». На думку В. П. Пахмана, слід було цілком переглянути систему

навчання на камеральному відділенні і влаштувати його таким чином, щоб студенти вивчали лише власне камеральні науки, а саме: сільське господарство, лісоводство, гірничу промисловість разом з мінералогією, ботанікою, зоологією, метеорологією, мануфактурну і фабричну промисловість разом з технологією, політичну економію разом з політичною арифметикою, комерцію [5, арк. 32-32зв].

Розглядаючи цей новий розклад предметів, міністр С. С. Уваров помітив, що предмети камерального відділення ліцею значно відрізняються від тих, що викладалися на подібних відділеннях Петербурзького і Казанського університетів. Тому, прагнучи встановити одноманітність у вищих навчальних закладах імперії, міністр наказав Раді ліцею переглянути коло предметів камерального відділення і привести його у відповідність до університетських зразків. Задовольняючи вимогу міністра, Рада у грудні 1845 року встановила для студентів-камералів викладання таких предметів як закони про фінанси і повинності, огляд державних установ Російської імперії, російські цивільні і карні закони [5, арк. 65-70].

У 1850-х роках Рішельєвський ліцей переживав кризу. Серед викладачів точилися гострі дискусії щодо мети існування ліцею: бути йому фаховим чи загальноосвітнім навчальним закладом. Логічною у такій ситуації виглядає доповідна записка Миколи Івановича Пирогова, який у жовтні 1856 року був призначений попечителем Одеського навчального округу. Прибувши до Одеси, М. І. Пирогов звернувся до Ради ліцею із запитом про становище ліцею та необхідність змін навчального плану. В результаті була складена записка «О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений» [12, с. 56-70], де висловлювалася ідея перетворення Рішельєвського ліцею в університет, що і було здійснено в наступне десятиліття.

Отже, витоки комерційної освіти в Одесі можна віднести до перших років XIX ст. – саме тоді виникає ідея створення комерційної гімназії. Але реалізована ця ідея була тільки у стінах Рішельєвського ліцею: створенням спочатку Комерційного училища при ліцеї, а згодом – окремого камерального відділення.

Література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 44 (Рішельєвський ліцей, справи фонду Одеської комерційної гімназії). – Оп. 1 (1804 - 1817). – Спр. 15 (Послужные списки преподавателей Коммерческой гимназии).
2. ДАОО. – Ф. 44 (Рішельєвський ліцей). – Оп. 1 (1825). – Спр. 75 (Касательно мнений о дополнении Устава Ришельевского лицея).
3. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 1 (1827). – Спр. 1 (Донесение об Уставе, штатах и состоянии Ришельевского лицея).
4. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 2 (1840). – Спр. 105 (Об изменении общего состава учебной части в лицее и о прибавлении к находящимся в сём заведении двум отделениям третьего – камерального).
5. ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 2 (1845). – Спр. 60 (О составлении нового распределения преподавания в лицее в трёх отделениях).

6. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802-1902 / Составил С. Рождественский. – СПб, 1902. – 785 с.
7. Исторический очерк Одесского коммерческого училища / Составил П. А. Искра. – Одесса, 1887. – 285 с.
8. Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804-1817. – Одесса, 1903. – 386 с.
9. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – 200 с.
10. Начертание правил воспитания в обоих Одесских благородных институтах. – Одесса, 1814. – 27 с.
11. Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. – СПб, 1818. – 88 с.
12. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Отв. редактор А. Н. Алексюк. – М., 1985. – 563 с.
13. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т.1: Царствование Александра I. — 2-е изд. – СПб, 1875. – 1864,43 с.
14. Скальковский А. Материалы для истории образования в Одессе. Отд. оттиск. – Одесса, 1859. – 23 с.

*Чилей А.П.
внештатный сотрудник
спархияльного отдела
религиозного образования
миссионерства, катехизации
Одесской и Измаильской
епархии*

ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ И ОТКРЫТИЯ В ОДЕССЕ КОММЕРЧЕСКОГО УЧИЛИЩА

1851 год. Одесское купечество на общем собрании составило акт об учреждении в Одессе на средства купечества «высшего в крае специального коммерческого училища, для доставления коммерческого образования детям торгового сословия...», которое предложено было учредить в память совершившегося 20 ноября/ 2 декабря 1850 года 25-летия благополучного царствования Его Императорского Величества Государя Императора Николая Павловича. Акт был передан через градоначальника тайного советника Казначеева и исправляющего должность Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора Генерал-Адъютанта Анненкова Министру Внутренних Дел Графу Перовскому.

19/31 мая 1853 года в Городской Думе состоялось заседание одесского купечества, в котором оно определило: вносить ежегодно купцам гильдий: 1-ой - 25 рублей, 2-ой - 15 рублей, 3-ей - 5 рублей, и было подписано 173 лицами и утверждено Министром Внутренних Дел 7/19 ноября 1853 года, и деньги собираемые были вносимы в Одесский приказ общественного призрения для приращения процентами, также была составлена особая комиссия в составе, по выбору городского головы Д.Л. Картаци:

1. Статский Советник Аполлон Александрович Скальковский.
 2. Купец 1-ой гильдии Илья Посохов.
 3. Купец 1-ой гильдии Александр Зарифи
 4. Купец 1-ой гильдии Павел Ираклиди
 5. Купец 2-ой гильдии Николай Шишмаов
 6. Купец 3-ой гильдии Яков Гвоздонович
 7. Коммерции советник Гавриил Логинов
 8. Почетный гражданин Василий Белый, делопроизводитель комиссии.
- 17/29 марта 1854 года комиссия открыла свое первое заседание и уже на 31 августа/12 сентября 1854 года на открытие училища сумма был 6830 рублей.

28 апреля/10 мая 1854 года поручено составить проект положения и штата училища господам: Скальковскому, Логинову и Гвоздоновичу.

В связи с начавшейся Крымской войной действия комиссии были приостановлен, но на 31 марта/12 апреля 1856 года комиссия возобновила работу и Военный Губернатор напоминает кандидату на место Городского Головы почетному гражданину Якову Черепенникову о необходимости составить вновь комиссию и лично принимать в ней участие:

1. Статский Советник Аполлон Александрович Скальковский.
2. Коммерции советник Гавриил Логинов
3. Почетный гражданин Андрей Посохов
4. Почетный гражданин Василий Белый
5. Купец 1-ой гильдии Илья Посохов
6. Купец 1-ой гильдии Соломон Гурович
- 7 Купец 2-ой гильдии Дмитрий Токарев
8. Купец 2-ой гильдии Николай Шишманов
9. Купец 3-ой гильдии Яков Гвоздонович

29 апреля/11 мая 1858 года проект Устава был предложен на рассмотрение Попечителю Одесского Учебного Округа Тайному Советнику Николаю Ивановичу Пирогову, который предложил свое мнение: «В видах будущего не только образование, но и самой участи юношества купеческого и другого звания, которое захочет посвятить себя изучению коммерческих наук, первым условием должно быть то, чтобы дети поступили в училище не в раннем, так сказать, безответном возрасте, а напротив, с сознанием специальной цели, к которой училище будет готовить юношество».

21 октября /2ноября 1859 года, окончив работу по составлению Устава, комиссия препроводила его градоначальником с просьбой «милостивейшего ходатайства у высшей власти и скорейшем утверждении его и открытии самого заведения...»

27 мая/8 июня 1860 года к Одесскому градоначальнику поступило представление Думы относительно открытия коммерческого училища, так как уже образовался капитал более 50-ти тысяч рублей.

14/ 26 ноября 1861 года мнение Государственного Совета, Высочайше утверждено Государем Императором Александром II, который также утвердил Устав и штат училища.

11/23 января 1862 года по получении Высочайше Утвержденного Устава и штата и по распоряжении Генерал-Губернатора Генерал-Адъютанта Графа Александра Григорьевича Строганова состоялось собрание купцов в биржевом зале для выбора в Попечительный Совет училища. Был избран Председателем Иосиф Францевич Рандич, почетный потомственный гражданин Алексей Никифорова Пашков, купцы 1-ой гильдии Лев Алексеевич Рафалович и Симон Соломонович Гуров ич, кандидатом купца 3-ей гильдии Карла Филибертовича Сикарда, утвержденного Генерал-Губернатором 10/22 февраля 1862 года, действия которого открылись 8/20 марта 1862 года..

14 /24 августа 1862 года - начало приема в коммерческое училище первых учеников.

8/20 марта 1862 года был избран директором училища Одесской первой гимназии Роберт Васильевич Орбинский, (сын которого Артемий Робертович Орбинский (1869-1928) учился в Новороссийском университете и окончил его в 1892 году, был учеником знаменитого астронома Александра Константиновича Кононовича, практиковался в Пулковской обсерватории, а в 1897 году - приват-доцентом Новороссийского университета, редактором и переводчиком многих книг по астрономии), которого утвердил в должности Министр Народного Просвещения 27 июня /9 июля 1862 года.

15 /28 августа 1862 года подписан контракт на пять лет на наем дома помещиков Скаржинских по 2500 руб. в год на углу улиц Софиевской и Торговой.

21 августа /2 сентября 1862 года в коммерческом училище имени Государя Императора Николая I открылось преподавание для первых 26 учеников.

13/25 июля 1862 года - формирование Педагогического Совета училища: Директор - Роберт Васильевич Орбинский с 27 июня/ 9 июля 1862 года, до декабря 1865 года преподававший политэкономии.

Законоучитель - священник Диевский Михаил Ильич для учеников православного вероисповедания с 1/13 июня 1862 года.

Преподаватели:

М.Гребинский - русский язык

Профессор М. Шперлинг - математика

Профессор М.Смирнов - история

С.Дивари - коммерческая математика, с августа 1866 года профессор Леопольд Фомич Беркевич, основатель Одесской обсерватории (родился 15/27 декабря 1828 года)

С ноября 1862 года по найму Вильям Фомич Рантель - английский язык

М.Эртель - немецкий язык

П.Брюни - французский язык

Гольденблум - еврейский закон для учеников иудейского исповедания

К. Левкаиди - греческий язык

С 15/27 ноября 1862 года Фабий Валентинович Дельбуба – итальянский язык

Черчение преподавалось до 1/13 ноября 1862 года, в ноябре-декабре преподавался русский язык вместо черчения, а с января второе полугодие преподавался курс неорганической химии, и так как медленно доставались физические инструменты из-за границы преподавалась геометрия.

С 29 января/10 февраля 1863 года для беднейших учеников училища был назначен бесплатный врач Лев Гроссман.

С 1863 года русский язык преподавал Э.Вобст.

В 1864/5 учебный год были введены политэкономия, торговое право - преподавал профессор Н.Власьев, а с апреля 1865 года - профессор Федор Иванович Леонтович, а коммерцию и бухгалтерию - Эдуард де-Жоанес, с сентября 1865 года товароведение - Близнин, а с 1867 года профессор Александр Андреевич Вериге.

С 1867 года торговое право преподавал Л.И.Патлаевский, которого сменил профессор Иннокентий Константинович Патлаевский.

С сентября 1865 года математику преподавал Матфей Казимирович Чепинский.

30 декабря 1867/11 января 1868 года приговор выборных купеческого сословия о расширении нанимаемого помещения пристройка особого флигеля, на что ассигнована сумма 20000 рублей, который весной начали строить и 1/13 сентября 1868 года три первых класса поместились в новом флигеле с соответствующей классной мебелировкой, которая обошлась, вместе с лабораторией в 1500 рублей.

С 1/13 сентября 1867 года каллиграфию преподавал Феликс Адольфович Шагаю.

Так окончился первый период деятельности коммерческого училища, его основоположников и его первых преподавателей, а также людей государственного ума, с распоряжения которых принимались решения по коммерческому училищу.

Литература:

Одесская национальная научная библиотека им. А.М.Горького, отдел «Одессика», шифр II - 1000028 Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. Одесса «Центральная» типография, ул. Херсонская, 21. Стр.5. Введение, стр.7. «Об учреждении Одесского коммерческого училища», стр. 14-15, 17, 21, 22, 24, 25, 26, 38, 39, 40-42, 47, 49..

«Прозвещающая торговля споспешествует благоденствию народному и обогащению государства». Императрица Екатерина II (Рескрипт Иосифу де-Рибасу, 27 мая /7 июня 1794 г.)

«Торговля, хорошо учредженная и рачительно отправляемая, все животворит, все поддерживает». Наказ Екатерины II.

Агафонова Н.В.

*к.і.н., доцент кафедри філософії,
історії та політології ОНЕУ*

З ДОСВІДУ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ

Належний рівень економічної освіти – гарант успішного розвитку держави. Досвід економічної освіти українські території напручують починаючи з ХІХ ст. Одним з провідних центрів стає Одеса. Потужним осередком набуття навиків і умінь роботи в економічній сфері від 1862 року було Одеське імператорське комерційне училище, історія заснування якого і є предметом дослідження в даній статті.

Перша предметна увага, сконцентрована на історії заснування Одеського комерційного училища, виникає у 1887 році: опубліковано «Исторический очерк Одесского коммерческого училища» за авторства П.М. Іскри. Другий прояв уваги до комерційної освіти в Одесі – ювілейне видання «Исторический очерк 50-летия коммерческого училища». 1940 року професор А.Г. Готалов-Готліб підготував до друку «Материалы для истории народного образования в Одессе. Историографический очерк», де дає загальну оцінку освітньої справи в Одесі у др. пол. ХІХ ст., в контексті якої наявний акцент на продуктивності комерційної (економічної) освіти в Одесі.

В даній науковій розробці на основі наявного історіографічного досвіду і шляхом залучення нових джерел встановлено мотив предметної уваги економічно активного осередку, купецтва Одеси, до підготовки кадрів для місцевого комерційного механізму. Реконструйовано практику функціонування і досягнень Одеського імператорського комерційного училища в галузі економічної освіти в др. пол. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст.

Засноване 1794 року місто Одеса мало забезпечити розвиток комерційної справи в імперії. Комерцію плановано розвивати як внутрішню, так і зовнішню, тобто експортну і імпорتنу. Імпортна і експортна комерція поставили вимогу організації системи спеціальних закладів, установ, підприємств: торгових домів, бірж, магазинів, митниць, контор, ломбардів, ярмарків.

Вже 1796 року в Одесі відкрито Біржу, 1801 – засновано перший комерційний дім Фурьє (в 1802 – їх вже 18). Іменним розпорядженням від 1 травня 1903 року в Одесі «учреждены Коммерческая Расправа, два ярмарка и ломбард». 1804 року вийшло спеціальне розпорядження на адресу сенату: «Об учреждении в городе Одессе на 5 лет магазинов для складки товаров», яке також посприяло становленню і розвитку комерційної справи. Законність процесу мав забезпечити заснований 1806 року комерційний суд. Його компетенції передбачали «совершение купчих, закладных и всякого рода сделок на неограниченные суммы». Того ж року торговому місту Одеса Указом на 25 років затверджено торгіву і промислову пільгу. 1817 року видано Маніфест «Об учреждении порто-франко в Одессе» [1, с. 208-211]. 1831 – відкрито перше пароплавне сполучення Одеса – Константинополь (пароплав «Нева»), 1833 – засновано Чорноморське пароплавне товариство.

Діяльність означених спеціалізованих установ, організацій, спілок, товариств вимагала спеціально теоретично і практично підготовлених функціонерів: бухгалтерів, касирів, кореспондентів, комісіонерів, рахівників, різного роду агентів. Першим навчальним закладом такого плану було офіційно зареєстроване приватне училище, що його відкрив колезький асесор Вретто 1 грудня 1800 року. Училище функціонувало до 1 грудня 1801 року. 1804 року з ініціативи міністра духовних справ і народної освіти графа П.В. Завадовського в Одесі засновано комерційну гімназію, яку у 1817 році об'єднали з Благородним інститутом. Цього ж року ці дві структури «увібрав» Рішельєвський ліцей. В середині XIX ст. в Одесі запрацював приватний навчальний заклад Новицького, в якому функціонувало додаткове («прибавочное отделение») відділення, де викладали і вивчали комерційні науки. Контингент відділення 75 вихованців, з яких 40 належало до купецького стану.

Стає очевидним той факт, що на середину XIX ст. комерційна справа в Одесі потерпала від нестачі фахівців. Тому до справи береться одеське купецтво, на загальних зборах якого у 1851 році прийнято рішення про відкриття в Одесі на кошти купецтва «высшего в крае специального коммерческого училища для доставления коммерческого образования детям торгового сословия, что могло бы иметь сильное влияние на развитие промышленности и торговли здешнего края и Бессарабии».

Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор Анненков подає звернення на адресу міністра внутрішніх справ, який, в свою чергу, адресує його міністрові народної освіти. Ініціатива не знайшла заперечень за однієї умови: «господин министр не находит препятствий к учреждению помянутого училища, если предложение купечества о взносе нужной для того суммы не встретит затруднения». Засновники мали щороку долучатися до виплат: «...сбор с купечества, сообразно гильдиям, потребной суммы для учреждения училища с тем, чтобы сбор этот был определен особым приговором купеческого общества» [2, с. 12].

Міністр внутрішніх справ до свого розпорядження додав: «Что же касается ходатайства купечества о материальном содействии со стороны города в расходах на содержание училища, то г. министр находит, что город Одесса, при настоящем положении городских сумм, не может принять никакого участия» [2, с. 13]. Міська дума у травні 1853 р. прийняла рішення за яким оголошено збір коштів на заснування училища. Щорічні внески купецтва регламентовано: купці I гільдії мали вносити – 25 рублів, II – 15, III – 5. Для організації справи створено комісію, до якої увійшли: статський радник А.О. Скальковський, купець I гільдії Ілля Посохов, купець I гільдії Олександр Заріфі, купець I гільдії Павло Іракліді, купець II гільдії Микола Шиманів, купець III гільдії Яків Гвоздинович та комерційний радник Гаврило Логінов.

Першим завданням стало створення уставу училища. Над його змістом працювали А. Скальковський, Г. Логінов, Я. Гвоздинович. Кримська війна 1853-1855 років призупинила роботу з організації училища. Та в 1856 році, у

зв'язку з заключенням миру, питання щодо училища знову набуло актуальності. Генерал-губернатор Новоросії і Бессарабії нагадує кандидатові на місце голови міста Я. Черепенникову: «... по изменившимся обстоятельствам (т.е.лучшего положения одесской коммерции вследствие заключения мира) весьма желательно дать благому предположению немедленное развитие и принять деятельные меры к окончанию устава для коммерческого училища». На цьому етапі дещо змінюється склад комісії, до її складу увійшли почесний громадянин Одеси Василь Білий, купець II гільдії Дмитро Токарев, купець I гільдії Соломон Гурович.

Роботу над проектом Статуту завершено 1856 року. Процедура передбачала ознайомлення з його текстом попечителя учбової округи: тасмного радника М.І. Пирогова. Обговорення Статуту відбулося 1858 року. М.І. Пирогов наполягав на тому, щоб це був не загальноосвітній заклад, а спеціалізований: комерційне училище. Та відкриття училища було неможливим через відсутність коштів. Одеська міська дума звертається до міських дум і ратушей південного краю з пропозицією «оказать материальное содействие», та охочих майже не було.

Височайшим указом за № 37631 від 14 листопада 1858 року затверджено Статут Одеського комерційного училища. Зі змісту указу виходить, що питання про відкриття училища розглядалося Департаментом економіки («экономии»). Указ є, власне, дозволом на заснування: «учредить в городе Одессе Коммерческое училище для специального образования лиц, посвящающих себя торговле» [3, с. 455]. Керівництво училищем покладалося на Попечительську раду, а завдання – на директора, якому мали допомагати інспектор і два наглядачі. В наказі є акцент, що підсилював мотивацію засновників: особам, що жертвували 2 тисячі рублів сріблом одночасно, чи 300 рублів щорічно дозволялося присвоєння звання благодійника училища [3, с. 466]. Благодійники мали брати участь у засіданні Попечительської ради і впливати на її рішення щодо важливих питань в роботі училища.

Відповідальність за навчальну і виховну роботу покладалося на Педагогічну раду, яку очолив Р.В. Орбинський. Статут визначав і контингент училища: «В Коммерческое училище принимаются молодые люди всякого звания и вероисповедания не моложе 14 и не старше 18 лет, которые представляют свидетельства обо окончании с успехом курса первых 4-х классов гимназии, или же выдержат определенный для поступления в училище экзамен» [3, 467]. Щодо контингенту встановлювався кількісний регламент: 200 учнів, з яких 100 мали платити за навчання 60 рублів на рік, а «... на 100 учеников, преимущественно из детей обедневших купцов, так же мещан недостаточного состояния и других сословий, обучаются бесплатно» [3, 467].

Зміст Статуту включає і перелік предметів: Закон Божий («по исповеданиям»), мови (французька, німецька, англійська, італійська, новогрецька), російська історія і географія, арифметика пристосована до комерції, початкова фізика, бухгалтерія, товарознавство, комерційна кореспонденція (діловодство), теорія страхування, технологія, історія

державного господарства, торгова статистика, право (фінансове, торгове, митне), чистописання, музика, співи, танці [2, 224].

У 60-ті- 80-ті роки викладацький склад училища активно поповнювався професорами Новоросійського університету. В його штаті працювали І.І. Леонтович, Л.Беркевич, А. Веріго, І. Патлаєвський, А. Брікнер, Н. Власєв, В. Палаузов, Н. Постніков. 1870 року училище реформовано. Його структура передбачала функціонування двох відділень: загальноосвітнього (4 роки), комерційного (2 роки).

Л.Г. Готалов-Готліб, характеризуючи освітній процес в Одесі 19 ст., зазначав: «...с конца 70-х годов училище по благоустройству своего здания, по богатству учебных пособий, по хорошему подбору учителей и общей постановке учебного дела заняло, пожалуй, первое место среди учебных заведений Одессы» [4, с. 141].

Перший випуск припав на 1866 рік. Випускові іспити проходили публічно, за присутності представників вищої адміністрації міста та краю. З 13 випускників атестовано 10. З 10 атестованих один вступив на навчання до технологічного інституту, 9 – приступили до роботи в купецьких конторах Одеси та інших міст Новоросійського краю.

На початковому етапі свого функціонування училище орендувало приміщення Лікарської управи, потім – міського сиротинця за адресою Преображенська, 6. У жовтні 1875 року прийнято рішення будувати спеціальне приміщення. 14 квітня 1876 року відбулися закладини першого каменю. Про це повідомлялося в газеті «Новоросійський телеграф»: «...совершена закладка первого камня будущего здания коммерческого училища. После молебного служения, совершенного законодателем, священником Неводчиковым, в присутствии г. попечителя Одесского ученого округа, директора училища и старшими купеческого сословия, членов купеческой управы и членов Попечительного совета положена металлическая доска с подобающему случаю надписью» [5]. Будівництво здійснювалося за проектом архітектора Ф.В. Гонсіоровського, інженерними роботами керував А.М. Пашков [6, с. 97]. Роботи завершено 1877 року. Фронтон Одеського комерційного училища на Преображенській, 6 (сьогодні – Преображенська, 8) прикрашала вивіска: «Коммерческое училище, учрежденное одесским купечеством в память императора Николая I. Открыто в 1862 г.»

В другій половині 80-х років XIX ст. педагогічна рада розробляє проект перетворення училища на комерційний інститут. Плани перервали війна та революція. Комерційне училище перестало функціонувати у 1917 р. [7, с. 70]. Останнім головою Попечительської ради був М.Г. Кражевін, директором – А.В. Вирлан. Остаточне встановлення радянської влади призвело до ліквідації діючої до революції системи освіти. У відповідності до нової системи практика підготовки фахівців економічного спрямування у 1921 році переходить до Одеського інституту народного господарства, який у статусі Кредитно-економічного інституту мешкає з 1932 р. в приміщенні за адресою Преображенська, 8.

Одеса вже на початку ХІХ ст. набирає характеристик економічної столиці Російської імперії. Функціонування суб'єктів економічної діяльності вимагало фахового забезпечення. Центром фахової підготовки стає засноване в 1862 році з ініціативи одеського купецтва Одеське імператорське комерційне училище, яке до 1917 року з перемінним успіхом забезпечувало кадрами комерційну галузь Південної Росії.

Література:

1. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – 1817 с.
2. Исторический очерк 50-летия коммерческого училища. – Одесса: «Центральная типография», 1912. – 430 с.
3. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXVI. – СПб, 1873
4. А.Г. Готалов-Готлиб. Материалы для истории народного образования в Одессе. Историографический очерк. – Одесса, 1940
5. Новороссийский телеграф. – 1876. – 16 апреля. - № 366
6. Здания Одессы и их зодчие. – Одесса: СПД «Фридман А.С.», 2008. – 172 с.
7. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1917 г. Издание Вedomостей Одесского Градоначальства, 1917.

*Гриневич О.Е.
магистрант ОНЭУ*

ОДЕССКОЕ КОММЕРЧЕСКОЕ УЧИЛИЩЕ: ОТ ИСТОКОВ

Вот уже 135 лет Жемчужину у моря украшает поистине памятник архитектуры – корпус бывшего Коммерческого училища, а ныне – Главный корпус Одесского национального экономического университета.

Это величественное здание, пережившее две Мировые войны, Революцию, Гражданскую войну, неоднократную смену руководства, может многое поведать как об истории ОНЭУ, так и об истории города в целом.

Бурный ХІХ век требовал от Российской империи проведения ряда экономических реформ, что в итоге привело к началу промышленного переворота – на смену мануфактурам пришли фабрики. Середина века ознаменовалась отказом от крепостного права и зарождением капитализма, развитием торговли. Экономическая образованность становилась всё более востребованной.

В ответ на вызов времени в 1851 г. одесское купечество в общем собрании составило акт об учреждении в Одессе на средства купечества в память 25-летия царствия Николая І «высшаго в крае специального Коммерческого училища, для доставления коммерческого образования детям торгового сословия, что могло бы иметь сильное влияние на развитие промышленности и торговли здешнего края Бессарии» [2, с. 14].

В связи с началом Крымской войны акт-устав училища был утверждён лишь 14 ноября 1861 года (сумма содержания – 50.000 руб.). Для училища

было арендовано помещение дома Скаржинских (на углу Софиевской и Торговой улиц). Аренда обходилась в 2.500 руб. в год. И уже 21 августа 1862 года Одесское коммерческое училище (ОКУ) приняло первых своих студентов.

В связи с наплывом учащихся в 1874 – 1875 уч. году училищу был выделен с доплатой 25.000 руб. земельный участок, занимаемый сиротским домом по Преображенской улице, 6.

14 апреля 1876 года был заложен первый камень зданию ОКУ. Для постройки самостоятельного корпуса одесское купечество не пожалело средств: общая её стоимость составила баснословную сумму в 214.103,04 руб. Главным архитектором проекта стал известный зодчий Ф. В. Гонсиоровский, автор многих архитектурных шедевров Одессы (среди прочих Шахский дворец, Археологический музей). Окончена постройка в сентябре 1877 года.

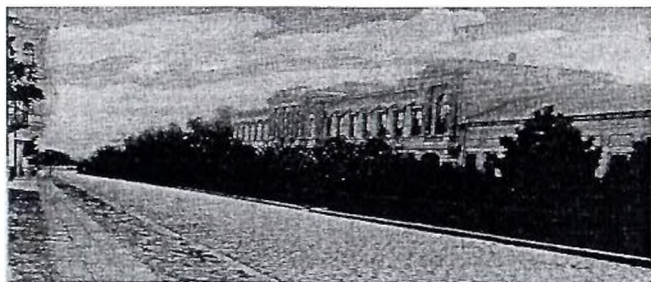

Рис. 1. Бульвар перед училищем. Открытка. Из коллекции А. Дроздовского

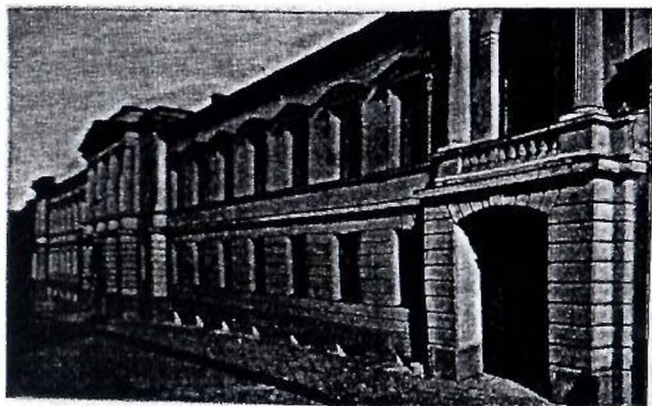

Рис. 2. Фасад училища. Фото М. Пиковского

Современники называли дом №6 по Преображенской улице одной из лучших построек города. Он занимал целый квартал и был выполнен в стиле итальянского Ренессанса (подобно экономическая деятельность возрождала

город и Россию в целом). Классический фасад высотой в 2,5 этажа с тремя огромными венецианскими окнами обрамляли колонны и пилястры с капителями ионического ордера, поддерживающие антаблемент с золотыми буквами надписи: «Коммерческое училище, учреждённое Одесским купечеством в память Императора Николая I. Открыто в 1862 г.». Ансамбль завершал треугольный фронтон с тимпаном, украшенным потерянными к нашему времени фигурами, в котором располагался в силу особого ходатайства Попечительного совета и государевого соизволения (от 23.02.1876) государственный герб. В нишах по обе стороны входа, возвышаясь над ним, выполнены статуи богинь-покровительниц ОКУ: Минерва-Афина в шлеме и с копьем, воплощающая городскую культуру и знания, и Аннона с колосьями и рогом изобилия, благословлявшая и охранявшая урожай, от экспорта которого зависели щедроты, сыпавшиеся на Одессу как из рога изобилия [6].

Рис. 3, 4. Статуи богинь-покровительниц ОКУ

Рис. 5. Открытка с фасадом училища. Из коллекции А. Дроздовского

Училище было рассчитано на 350 учеников. Его подвал занимали квартиры служащих училища и Купеческой управы. На первом этаже располагались просторные гардеробный и рекреационный залы, учительская комната, четыре классных комнаты, кабинеты директора и инспектора. Кроме того, тут были размещены и квартиры директора, инспектора и смотрителя дома. Второй этаж занимали четыре подготовительных класса, надзирательная комната, библиотека, физический кабинет, химическая лаборатория, актовый зал и 4 комнаты Купеческой управы. Здание было полностью газифицировано.

Специально для училища из Милана была заказана скульптура Александра II. Выполненная в 3 аршина из белоснежного мрамора, она служила великолепным украшением актового зала.

Рис. 6. Статуя Александра II.
Фото М. Пиковского

Также при училище были два двора: передний, обсаженный деревьями, и гимназический для занятий на свежем воздухе.

Позже, после трагической смерти Александра II было принято решение организовать при училище домовую церковь. Для её сооружения в 1881 году были переделаны два свободных зала во втором этаже по планам и сметам архитектора А.О. Бернардацци. В начале 1884 года постройка храма во имя Святого Александра Невского полностью завершилась.

Запрестольная икона была привезена из Берлина, иконостас и

все лепные работы были выполнены одесским

скульптором И.И. Саковичем, иконы для церкви и вся роспись – местным живописцем М.П. Пономаренко. Общая стоимость работ составила 35.200 руб. Оригинальная отделка, красота, изящность храма сделала его одним из лучших в Одессе. Также был организован церковный хор, а во дворе училища – устроена деревянная колокольня.

Учащиеся коммерческого училища на мундире носили коричневые пуговицы с жезлом Меркурия, перевитым змеями, и крылатой шапочкой.

Рис. 7. Учащийся ОКУ

Со временем к училищу были пристроены два флигеля, во дворе устроена оранжерея, где проводилась культивация растений.

В 1907 году появляется естественноисторический класс и химическая лаборатория с сероводородной комнатой, где демонстрировались при помощи «волшебного фонаря» туманные картины. Организован музей естественной истории, аквариум и террариум.

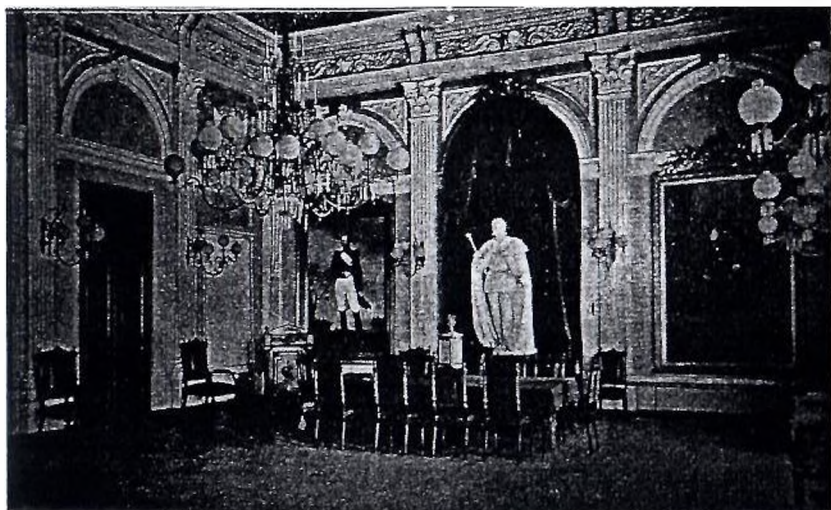

Рис. 8. Актальный зал ОКУ (ныне Малый актовый зал)

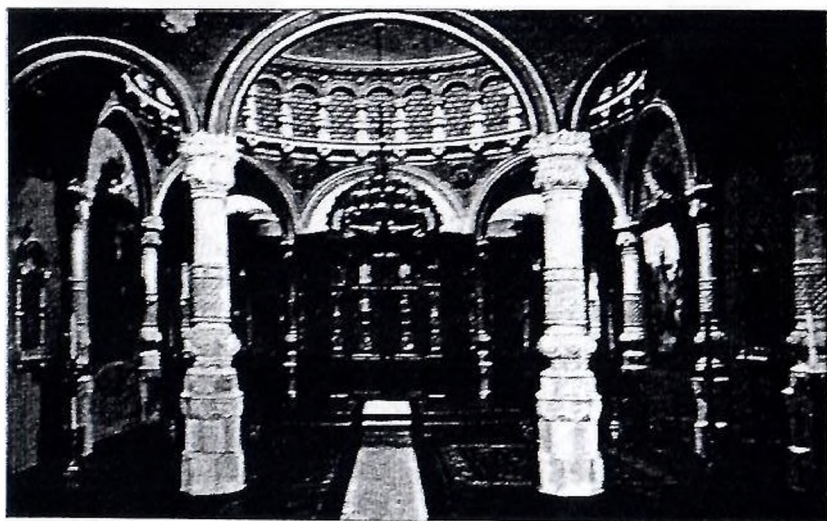

Рис. 9. Домовая церковь ОКУ (ныне Большой актовый зал)

Одесское коммерческое училище по праву считалось престижным. Поддержка со стороны купечества, новые методики преподавания, великолепная база учебного и демонстрационного материала привлекали неиссякаемые потоки абитуриентов. При училище ещё в 1899 году были открыты мореходные классы, впоследствии давшие начало училищу Торгового мореплавания. Одесским купечеством было подано ходатайство о преобразовании училища в Высший коммерческий институт.

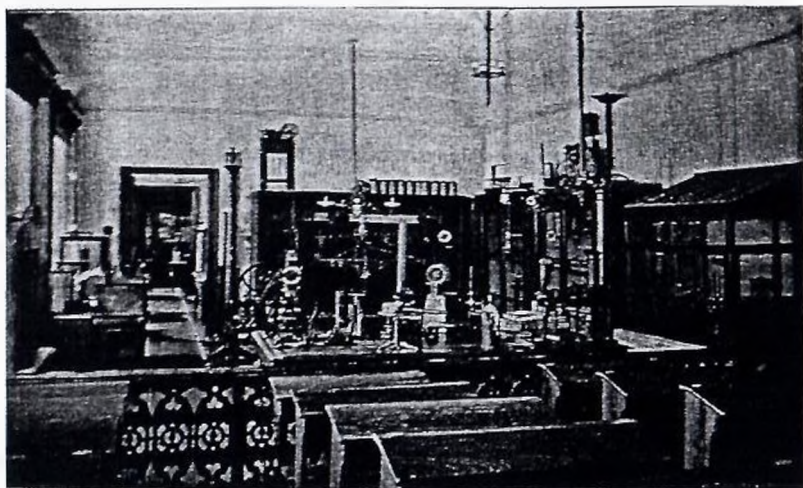

Рис. 10. Физический кабинет ОКУ (предположительно 132 ауд.)

Первый удар системе коммерческого образования нанесла Первая мировая война, в ходе которой часть учреждений народного просвещения оказались на оккупированных территориях. После Октябрьской социалистической революции, повлекшей за собой Гражданскую войну и период смены властей, некоторые университеты и училища были вынуждены приостановить или вовсе прекратить свою деятельность. В истории коммерческого обучения как составной части системы народного образования в Российской империи была поставлена точка.

С установлением советской власти сохранившиеся здания бывших коммерческих учебных заведений всё же продолжали использовать для возобновления учебного процесса, но уже в качестве общих школ I-II ступеней. Так, в ноябре 1920 года вместо Одесского коммерческого училища был организован Рабочий факультет им. Октябрьской революции [5]. Домовую церковь Александра Невского по распоряжению руководства факультета закрыли, а уцелевшее имущество увезли на Епархиальный склад. Помещение церкви стало актовым залом.

Проводимая в условиях расстройств денежного обращения и разрушения внутренних товаропотоков политика военного коммунизма не создавала потребности в коммерческих специалистах. Но всё же, благодаря

своей особой стратегической роли порта, Одесса смогла сохранить традиции экономического образования: военный коммунизм рассматривался как временная мера, и ему на смену должна была прийти «новая экономическая политика», для которой Одесса служила весьма благодатной почвой. Выпускники ОКУ частично покрывали будущие потребности экономики региона в части учётно-экономических специальностей, а уже 16 мая 1921 года Одесский губисполком издаёт указ об учреждении в здании, где ранее размещалось Одесское имени императора Николая I Коммерческое училище, Одесского института народного хозяйства (ОИНХ).

В 1931 году в связи с проведением в СССР кредитной реформы ОИНХ реорганизован в кредитно-экономический институт (ОКЭИ). Институт стремительно развивался и именно в это время на здании был достроен третий этаж, утяжеливший лёгкость линий фасада и нарушивший классическую завершенность творения выдающегося архитектора [7]. Во внутреннем дворе, где ранее была колокольня, возвели дополнительный трёхэтажный корпус. Перепланировка затронула и внутренние помещения: перестраивались кабинеты, аудитории, коридоры. Просторные аудитории с примыкающими к ним подсобными кабинетами, используемыми для хранения различного учебного материала, превращались в тесные комнаты. Для аудиторных занятий были переделаны бывшие гимнастический зал, музей естественной истории, лаборатории, гардеробная, уборная младших классов и пр.

В 1936 году ОКЭИ переезжает в новый, специально выстроенный корпус по адресу Новоаркадиевская улица, 1 (ныне пр-т Шевченко), который полностью удовлетворил потребности вуза в столь востребованных квадратных метрах.

В военные годы с 29 июля 1941 года ОКЭИ пребывает в эвакуации в г. Саратов, где временно объединяется с Саратовским кредитно-экономическим институтом. В дни героической обороны Одессы в здании по Преображенской, 8 размещается штаб 2-го полка морской пехоты под командованием полковника Я.И. Осипова [7].

По окончании войны в уцелевшем корпусе бывшего Коммерческого училища размещается Одесский политехнический институт (ныне ОНПУ). Однако потребность во вместительных лабораториях вновь вызвала смену размещения вуза. На этот раз ОПИ и ОКЭИ «обменялись» корпусами. Для подготовки офицеров запаса во дворе института был установлен боевой танк Т-34: когда институт переезжал в новые здания на Новоаркадийскую улицу, ворота в нижней части пришлось временно расширить, чтобы боевую машину вывести из двора [7].

В 1957 году ОКЭИ, а ныне Одесский национальный экономический университет, вернув историческую справедливость, окончательно возвращается в здание дореволюционного коммерческого училища, здание – alma mater коммерческого образования как Одессы, так и Украины в целом.

Литература:

1. Берков М. Н. Мы знакомы с детства // Воспоминания о Бабеле / Сост. А.Н. Пирожкова, Н.Н. Юргенева. – М.: Книжная палата, 1989. – с. 207.
2. Исторический очерк 50-летия Одесского Коммерческого Училища / Одесса: «Центральная типография», Херсонская, 21, 1912.
3. Никулин Лев. Исаак Бабель // Воспоминания о Бабеле / Сост. А.Н. Пирожкова, Н.Н. Юргенева. – М.: Книжная палата, 1989. – с. 207.
4. Одесса на старых открытках: [книга-альбом] / авт.-сост. А. А. Дроздовский. – Одесса: МЧП «Эвен», 2006. – 416 с.: илл.
5. Парамонов Ю. Об Одессе с любовью! / Парамонов Ю. Авторский проект // Режим доступа: http://obodesse.at.ua/publ/preobrazhenskaja_ulica_ot_bulvara_zhvanetskogo_do_elizavetinskoj_ulicy_i_pereulka_majakovskogo/1-1-0-55
6. Фрейдин Григорий. Форма содержания: Одесса-мама Исаака Бабеля // Неприкосновенный запас, 2011. – № 4 (78) / Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/fr26-pr.html>
7. Шиф В. С. Уголок Одессы / Шиф Владимир Самойлович // Режим доступа: http://world.lib.ru/s/shif_w_s/vlad11.shtml

*Михальченко В.А.
краевед, директор
музея «Храмы Одессы»*

СУДЬБА КОММЕРЧЕСКОГО УЧИЛИЩА И ЕГО ДОМОВАЯ ЦЕРКОВЬ В РЕВОЛЮЦИОННЫЕ ГОДЫ (1917-1922).

В революционный 1917 год, год своего 65-летия, Одесское Коммерческое училище имени Императора Николая I вступало уверенно. За прошедшие шесть с половиной десятилетий его стены покинули тысячи воспитанников. Кто-то из них стал видными деятелями в финансовой и торгово-промышленной областях, другие, в качестве скромного конторщика или бухгалтера, гордились тем, что обрели знания специальных наук в стенах одного из лучших учебных заведений Одессы.

Однако события следующих пяти лет нарушили размеренную жизнь не только училища, но и всей империи. Волны февральской революции 1917 года докатились и до Одессы, где в разных слоях общества были восприняты по-своему. Кто-то с тревогой смотрел в сторону северной столицы, а кто-то надеялся на то, что ликвидация монархии приведет к коренным изменениям в жизни каждого. В это сложное время профессорско-преподавательский состав Коммерческого училища, опираясь на поддержку Попечительского совета и всего купеческого сословия, прилагал все усилия, чтобы учебный процесс проходил по плану.

Как и прежде в дни богослужений домовая училищная Александро-Невская церковь наполнялась молящимися. Кстати, именно пожар в церкви, произошедший в 1916 году и нанесший ущерб церковному имуществу, показал единство и сплоченность коллектива училища и одесского купечества в целом. Лишь только весть о случившемся несчастье облетела

Одессу, как тут же посыпались пожертвования на восстановление домового храма. В то время, как Купеческая управа выделила 14200 руб., учениками училища были собраны посильные средства в сумме 168 руб. 35 коп. Нашлись жертвователи и среди граждан Одессы. Так, взнос дворянки Сарры Митрофановны Понсет и жены потомственно почетного гражданина Анастасии Васильевны Стефановой составил по 100 руб., потомственного почетного гражданина Петра Ивановича Кухты – 1000 руб. Помимо финансовой поддержки были и вещественные жертвования: Товариществом наследников В.Т. Пташникова были куплены ковры на сумму 207 руб. 25 коп., Торговым домом братьев Петрокино – разных вещей на сумму 23 руб. 90 коп., а вдовой генерала Варварой Федоровной Якуниной приобретено на престольное облачение, покрывало на жертвенник, «покрывцы и воздух, вышитые массивным золотом» на сумму 2000 руб. Примечательно, что из гимназии Н. Бутович были переданы 57 руб. 20 коп., собранные ученицами 6-го и 8-го классов [1].

Со первого дня открытия домового Александро-Невского храма, т.е. с 29 марта 1884 года, церковь пользовалась популярностью не только у купечества, но и многих одесситов. Не в последнюю очередь в этом была заслуга церковного хора, на содержание которого Попечительский совет училища не жалел денег, и в начале XX века выделял по 2660 руб. в год на его содержание. В состав хора входили как ученики училища, обладавшие прекрасными голосами, так и принятые со стороны певцы. Регентами хора приглашались как правило известнейшие в Одессе специалисты, некоторые из которых даже возглавляли архиерейский хор. В разные годы церковные хористы пели под руководством регентов Е.Д. Маккавейского, И.П. Койко, В.Г. Завадского, А.Н. Бекаревича, А.М. Снарского.

В 1910-х годах богослужения в Александро-Невской церкви проходили в сопровождении хора под управлением «свободного художника» Н. Марценко и К.К. Пигрова. И даже когда за училищными стенами разворачивались горячие революционные события, в одесской газете «Южная Русь» появилось следующее объявление: «Тенор нужен в хор церкви Коммерческого училища. Обращаться к Пигрову, Софиевская, 9» [2].

Еще в период войны 1914 года некоторые одесские учебные заведения были реквизированы под временные госпитали. К 1919 году ситуация как на фронтах, так и в самой Одессе, претерпела существенные изменения. Для вновь прибывающих в город военных, и в большей степени, раненых, требовались все новые и новые помещения для квартирования и устройства госпиталей. В декабре 1919 года по требованию военного руководства попечитель Одесского учебного округа составил список учебных заведений, которые «могут быть реквизированы, как для размещения воинских частей, так и для открывающихся госпиталей, но с таким расчетом, чтобы два учебных заведения соединить в одно и не прерывать учебных занятий» [3]. В этом списке Коммерческое училище среди некоторых других учебных заведений попало во вторую очередь. Это давало надежду

преподавательскому составу продолжать занятий до возможного улучшения военной обстановки.

Впрочем, весь 1919 год ситуация продолжала оставаться сложной, занятия в училище проходили не регулярно. А в феврале 1920 года в Одессе окончательно установилась власть Советов. Как известно, один из первых декретов Совета Народных Комиссаров был декрет об отделении Церкви от государства и школы от Церкви. Созданный в Одессе Губернский комитет специально-научного и профессионально-технического образования с первых дней своего существования потребовал от всех учебных заведений неукоснительного исполнения положений декрета. Всем подведомственным учреждениям предписывалось «немедленно ликвидировать религиозные дома (синагоги, церкви и т.д.), находящиеся в зданиях учебных заведений. Имущество означенных домов передать по соглашению с представителями соответствующих организаций» [4].

Документа, указывающего на точную дату закрытия церкви, найти не удалось, но, вероятно, это произошло уже в первой половине 1921 года. В отчете Одесской Губернской ликвидационной комиссии за период с 25 декабря 1920 года по 1 июля 1922 года, в частности, указывалось, что «имеются сведения о 20 закрытых домовых церквях, кои закрыты неорганизованным путем учреждениями, занимавшими здания» [5]. Известно, что имущество домовых церквей было свезено на Епархиальный склад, который находился в здании бывшего Епархиального дома на улице Жуковского, 31.

Перестало существовать и Коммерческое училище имени императора Николая I. В его закрытии большевикам виделся особый символизм – полное низвержение всех имперских институтов, как цель достижения коммунизма во всем мире. Позже, один из одесских корреспондентов так отзовется о некогда одном из лучших училищ города: «Там, де починається велика сіра будівля. Колись це була комерційна школа ім. Олександра III. Тут тоді випускали купців, панів, обдиралових для спекулянтської Одеси. Торговельні дома Пташнікових та Кузнецових були тут почесними членами...» [6].

Указом Губнаробраза на базе бывшего Коммерческого училища с 1 ноября 1920 года был образован Рабочий факультет им. Октябрьской революции. На то время это было единое в организационном смысле учебное заведение с двумя отделениями: сельскохозяйственным и политехническим, целью которого являлась подготовка молодых рабочих в Сельскохозяйственный и Политехнический институты [7]. Аналогичные курсы, но только для желающих поступить в Политехнический институт, работали и при Доме Трудолюбия на Пересыпи. Для обучающейся на курсах молодежи, большая часть из которых не имели жилья в Одессе, было открыто общежитие. Под него выделили номера бывшей Славянской гостиницы на углу Торговой и Княжеской улиц [8], а в соседнем здании на Торговой, 22 организовали собственную столовую.

Рабочий факультет в начале 1922 года был преобразован в Вечерний Рабочий техникум (ВРТ), который поступил в ведение Народно Комиссариата Просвещения, что само собой предполагало передачу его на содержание за счет государственного бюджета. Тогда же заведению было присвоено имя большевицкого деятеля Петра Старостина. Поскольку здание на Преображенской улице, 8, ранее принадлежавшее Коммерческому училищу, было достаточно велико, то кроме Вечернего техникума в него постепенно стали переводить другие городские учреждения. Образованному с 21 сентября 1921 года Химико-Фармацевтическому институту на базе одноименного факультета, предали лабораторию Медицинской химии, которая находилась в здании училища. В 1922 году руководство Вечернего техникума пыталось выселить эту лабораторию, которая к этому времени была преобразована в две: качественного и полного анализа. Но, поскольку обе специальные лаборатории «работали с полной нагрузкой» [10], Наркомпрос оставил их в том же здании.

Если в 1919 году командование царского тогда Одесского военного округа не успело экспроприировать здание Коммерческого училища под госпиталь, то в 1921 году советский командующий войсками Одесской губернии закрепил своим приказом №9 от 5 сентября 1921 года часть бывших училищных помещений за 403-м военным госпиталем [11]. Таким образом, здание училища стало функционировать как многопрофильное.

Одесский вечерний техникум готовил в своих стенах технических специалистов практиков и некоторое время являлся составной частью Политехнического института. Позже, в 1928 году он получил новое наименование – Одесский политехникум, а спустя два года был преобразован в Одесский рабочий индустриальный институт. Таким образом, с прекращением существования в Одессе коммерческого училища, в том же здании появилось новое учебное заведение, получившее индустриальный образовательный профиль. Однако, можно с полным основанием говорить, что сегодняшний Экономический университет Одессы является полноправным продолжателем старой одесской экономической школы – Коммерческого училища имени Николая I.

Литература:

1. Херсонские Епархиальные Ведомости. – Одесса, 1916, №21-22. – С. 364.
2. Южная Русь. – 1917, №31. – 20 авг.
3. ГАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Д. 2866. – Л. 9.
4. ГАОО. – Ф. P1395. – Оп. 1. – Д. 75. – Л. 23.
5. ГАОО. – Ф. P599. – Оп. 1. – Д. 679. – Л. 7-8.
6. Шквал. – 1931, №10.
7. ГАОО. – Ф. P1395. – Оп. 1. – Д. 75. – Л. 81.
8. ГАОО. – Ф. P739. – Оп. 2. – Д. 2. – Л. 17.
9. ГАОО. – Ф. P1395. – Оп. 1. – Д. 75. – Л. 90.
10. ГАОО. – Ф. P739. – Оп. 2. – Д. 2. – Л. 77.
11. ГАОО. – Ф. P599. – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 101.

*Левченко В. В.
к.і.н., старший викладач
кафедри українознавства ОНМУ*

НОВИЙ ЗМІСТ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ У СТАРИХ СТІНАХ: ДО ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921–1930 рр.)

Пошуки нового взірця вищої школи на зламі другого і третього десятиріччя ХХ ст. привели до реорганізації системи вищої освіти. Після багатьох спроб реформувати діючу в Україні мережу вищих навчальних закладів, 1920 р. в Одесі, зі встановленням радянської влади, всі існуючі інститути були трансформовані, внаслідок чого з'явилися нові. Одним із них став Одеський інститут народного господарства (ОІНГ) – центр комерційної освіти. Вивчення історії організації та становлення цього закладу, є складовою відтворення загального процесу розвитку мережі вищої школи Одеси та загалом України.

Стан наукової розробки зазначеної теми умовно можна поділити на два періоди: радянський (1921–1990 рр.) та сучасний (1991 р. – початок ХХІ ст.). Перші праці стосовно історії ОІНГ, з'явилися практично синхронно зі становленням нового вишу [1]. В історіографії 1930–1980-х рр. конкретно даний період ОІНГ не досліджувався, крім поодиноких згадок у загальних працях присвячених історії системи вищої освіти, культурним процесам в СРСР. В українській історіографії на базі розширеного кола джерел історія ОІНГ 1920-х рр. була досліджена в другій половині 1990-х рр. У результаті чого світ побачили три праці [2–3], в яких було з'ясовано низку питань, пов'язаних з вивченням формування і становлення вишу, його кадрового забезпечення, організаційно-функціональних засад, діяльності органів керівництва, влади та управління в напрямку розвитку комерційної освіти в Одесі.

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з питання історії ОІНГ в 1920-х рр., зазначимо, що окремі фрагменти цієї проблеми висвітлювалися в науковій літературі, однак, комплексного опрацювання донині не було. Цим і обумовлене звернення автора до вивчення зазначеної теми, з частковим заповненням існуючих лакун.

Розширити уявлення з досліджуваної проблеми дозволяють архівні матеріали, епістолярна спадщина та науковий доробок учасників тих подій, збірники документів [4], покажчики [5], періодичні видання того часу [6]. Вони висвітлюють об'єктивно-історичні реалії історії ОІНГ періоду 1920-х рр.

У дорадянський період в Одесі комерційну освіту надавала мережа середньо-спеціальних закладів. Із заснуванням 1921 р. ОІНГ комерційна освіта в Одесі перейшла на новий рівень — у площину вищої школи. Підтвердженням цієї тези виступають три чинники: матеріальна база (приміщення корпусу колишнього Новоросійського університету (1865–1920) за адресою вул. Преображенська, 24); представники викладацького корпусу

та контингент студентів колишнього юридичного факультету Новоросійського університету. Спадковість у наданні комерційної освіти в місті належала Комерційному училищі Миколи I, яке також увійшло до складу новоутвореного інституту. У продовж 1920-х рр. в ОІНГ діяло два факультети (кооперативний факультет проіснував впродовж 1921/22 навчального року): адміністративно-консультативний (з 1922 р. правовий, з 1923 р. юридичний), зовнішньоторговельний (з 1923 р. економічний).

Незважаючи на проведення владою в 1921–1928 рр. «нової економічної політики», яка супроводжувалася видимим відновленням багатьох «старорежимних» елементів, включаючи приватне підприємництво, сам термін «комерційний», запозичений ще в петровську епоху з германських мов, став випадати не тільки з змісту економічної освіти, а й лексику, замінюючись слов'янським словом «торговий». Однак поняття «комерційний» відносно до освіти виходило з ужитку як термін, але не як об'єкт [7]. Новостворена в СРСР система вищих навчальних закладів, до якої входив ОІНГ, перекривала практично всю область знань, необхідних для підготовки працівників сфери внутрішньої і зовнішньої торгівлі, фінансів і кредиту, вивчення внутрішнього і зовнішніх товарних ринків, розвитку товарознавства, тобто всіх сфер, в яких до революції працювали випускники комерційних шкіл, училищ та інститутів, але за деяких умов – соціально-економічних труднощів у налагодження цього процесу під ідеологічним тиском домінуючої партії.

Проводячи аналіз викладацького складу ОІНГ у перший рік його діяльності, можна констатувати, що всі адміністративні та професорські посади займали виключно представники колишньої Російської імперії. Підвищенню рівня освіти в ОІНГ сприяли професори: О. А. Бугаєвський, Є. В. Васковський, С. А. Єгізаров, П. Є. Казанський, П. О. Михайлов, О. С. Мулюкін, Е. Я. Немировський, О. І. Покровський, П. М. Толстой (юристи); С. І. Солнцев, Г. І. Тіктін, К. Є. Храневич, О. С. Шор (економісти); К. П. Добролюбський, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, О. Я. Шпаков (історики); В. Б. Лебедев і Г. І. Танфільєв (географи) та інші [8].

Представники наукового корпусу колишнього Новоросійського університету в ОІНГ працювали не довго. Починаючи з середини 1920-х рр. більша її частина була замінена новими кадрами радянської системи освіти, вихованими відповідно до пануючої ідеології. У 1928/29 навчальному році з числа вище перелічених учених колишнього Новоросійського університету залишилось тільки троє – К. П. Добролюбський, Е. Я. Немировський та Г. І. Тіктін [9]. Подібна ротація викладацького корпусу ОІНГ була обумовлена бажанням більшовиків позбавитися в стінах вищої школи професорів дореволюційної генерації, які виступали не тільки носіями знань, а й опозицією відносно політики нової влади.

За задумом радянського керівництва одночасно з реорганізацією мережі, структури та змісту вищої школи повинно було здійснюватися й завоювання в ній місць робітниками і селянами, так звана пролетаризація.

Про це відверто говорив заступник наркома освіти Я. П. Ряппо: «Право вчитися в початковій і навіть середній школі ми даємо всім громадянам, а право бути підготовленими на командира радянської держави даємо тільки робітникам та селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме й зміцнюватиме диктатуру пролетаріату, що будуватиме соціалізм» [10, с. 11]. У зв'язку з цим політика заповнення вишів робітничо-селянським студентством, а також зміни навчальних програм та методів викладання під них стали визначальними в діяльності НКО УСРР у першій половині 1920-х рр.

Перед початком 1921/22 навчального року була введена система направлень до ОІНГ абітурієнтів партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями, комітетами незаможних селян, військовими організаціями, які при відборі кандидатів мали керуватися «класовим» принципом. Оскільки в перший рік збільшити відсоток пролетаріату до запланованих показників шляхом їх набору через систему направлень не вдалось, у 1922/23 навчальному році була проведена так звана «соціально-академічна перевірка» складу студентів ОІНГ. У наслідок якої було відраховано осіб «не пролетарського» походження. Отже, змінився зміст і суспільне призначення комерційної освіти. Якщо раніше її мали можливість отримати тільки діти заможної частини населення, то з початку 1920-х рр. студентський склад ОІНГ формувався з представників різних верств населення, що негативно вплинуло на загальноосвітній рівень закладу.

Робітники і селяни складали вступні іспити за спрощеною програмою протягом 1920-х рр. Нарком освіти М. О. Скрипник піддавав критиці спрощену систему набору студентів: «Зниження умов прийому – це велика помилка, і тепер, підраховуючи наслідки прийому, треба нам зробити відповідні висновки, бо зниження умов прийому для робітників і селян під час прийняття до ВИШ'ів не забезпечує робітничої класи своєю пролетарською справжньою інтелігенцією» [11, с. 364]. Така ситуація тривала до початку 1930-х рр. Тільки 1932 р. постановою ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» [12, с. 150] було запроваджено вступні іспити для всіх, без винятку, хто вступав до вишів, в тому числі й ОІНГ.

Походження абітурієнта було вирішальним фактором при його зарахуванні до ОІНГ. Центральним епізодом біографії «червоного» студента мало бути його соціальне походження, з середовища робітників або бідних селян. Пролетаризація закладу забезпечувалася також і тим, що робітники та селяни або зовсім звільнялися від платні за навчання, або вносили її зі знижкою, тоді як особи інших професій платили вдвічі або втричі більше проти установленої норми. У 1922/23 навчальному році, плату за навчання в ОІНГ вносили 80 % осіб від загального числа студентів [3, с. 28]. До числа платників міг потрапити і С. Я. Боровий, але його врятував професор І. А. Хмельницький.

Поряд із заходами реорганізації структури комерційної освіти радянська влада приділяла увагу змісту навчання й перебудові навчально-

методичної роботи. Поширився так званий «бригадно-лабораторний метод», який заперечував або зводив нанівець лекційне викладання, індивідуальну перевірку знань студентів замінили на колективну. Поява в аудиторіях ОІНГ пролетарського студентства з робітфаків примусила професуру, що раніше читала лише лекції, змінювати методи своєї роботи, переходити на збільшення лабораторних занять, бесід, консультацій тощо. Там, де утворювалися аудиторії з робітфаківців, на перших курсах проводились практичні заняття, оскільки для проведення занять в лекційному форматі студенти не мали відповідного мінімального рівня знань. Подібна ситуація приводила до щорічних змін навчальних програм і планів, відповідно до нимог правлячої партії та марксистсько-ленінської ідеології. Перевантаженість навчальних програм, практика прискореного випуску 1929/30 навчального року негативно позначалися на рівні загальнотеоретичних знань молодих кадрів.

Ще однією перешкодою було недостатнє обладнання навчально-допоміжних установ ОІНГ. Тому методи викладання підбирались залежно від характеру предметів та об'єктивних умов праці, складались різноманітно, що дає можливість простежити в ОІНГ низку методів – від читання лекцій до семінару з виявленням активності самих студентів. Що стосується робочих планів студентів, то під цією назвою мали на увазі контроль програм з певних предметів, розроблених з урахуванням змісту циклів, підручників. Такі програми були складені з більшості предметів. Це знизило трудову дисципліну й рівень знань студентів. До того ж впродовж першої половини 1920-х рр. ОІНГ залишався виключно навчальним закладом, керівництво якого відповідно до існуючої системи освіти не ставило завдання налагодження серед студентів, паралельно з навчанням, науково-дослідної роботи.

На якості освіти студентів ОІНГ в 1920-х рр. негативно позначилися не лише складні матеріальні умови, а й обов'язкова участь в громадсько-політичній роботі, на яку протягом всього терміну навчання вони витрачали велику кількість часу. Так само, як робітничо-селянське походження давало право на пільговий вступ до закладу, так й участь студентів у громадсько-політичній роботі та статус комсомольця або члена партії давали привілеї в навчанні. Саме на цих студентів припадала найбільша неуспішність, але від партосередків спускалася вказівка підвищувати якість їх навчання. У більшості випадків студенти-активісти отримували позитивні оцінки за громадсько-політичну роботу, а не за знання. Таким чином, здійснювалася політизація освіти, яку в стінах ОІНГ в першій половині 1920-х рр. проводив політкомісар, у подальші роки парторг.

У системі вищої освіти 1920-х рр. політкомісар здійснював не тільки всебічний контроль над діяльністю вишу [13, с. 86-87], а й слідував за моральним обліком студентів і викладачів, основним критерієм якого була партійна приналежність. Переважна більшість викладачів не сприймали політику більшовиків, про що політкомісар регулярно повідомляв державні органи. Вже 1922 р. «за саботаж і шкідництво радянській владі» як

стверджував політкомісар М. А. Моїсєєв з ОІНГ було звільнено шість викладачів (С. А. Єгізаров, П. О. Михайлов, О. С. Мулюкін, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, К. Є. Хранович), п'ятеро з яких (крім С. А. Єгізарова) потрапили до списку пасажирів «Філософського пароплаву» [14]. Подібна «виховна» акція більшовицької влади, на думку політкомісара М. А. Моїсєєва, дуже «позитивно» вплинула на стару професору, яка «тепер думає доволі довго перед вимовою кожного слова» [3, с. 27].

Радянська влада визначила марксистсько-ленінський метод діалектичного матеріалізму, єдино визнаним методом у всіх галузях науки. Державний науково-методичний комітет не давав апробації на підручники, які не відповідали зазначеному методові. Навіть підручники з математики мали відповідати марксистському підходу. Цензуру проходили не тільки підручники, а й зміст лекцій. З цією метою політкомісар доручав деяким студентам вести стенограму лекцій та надавати йому. Сумуючи отримані дані з соціальним походженням і політичною благонадійністю керівництво ОІНГ робило оцінку фахової кваліфікації викладачів. Тому наприкінці 1920-х років, в умовах утвердження тоталітаризму, ситуація в сфері вищої освіти почала кардинально змінюватись – посилювався тиск на її представників. Більшовицьке керівництво швидко і безжалісно почало розправлятися з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей, дозволяв собі прояви вільнодумства відносно до існуючого режиму. Підозри, наклепи, звинувачення, арешти та постійний контроль з боку влади стали невід'ємною частиною життя багатьох викладачів і вчених, особливо дореволюційної генерації. Впродовж 1929–1930 рр. керівництво ОІНГ щорічно надсило до Таємної частини Окружного відділу народної освіти характеристики на службовців. Ось деякі з них: «Букатевич Н. І. – ...позапартійний. Здібності не виявлені. Авторитетний. Класово витриманий. Фаас І. Я. – ...ставлення до національної політики невідомо, позапартійний. Професор не радянської формації, приховує симпатії до минулого, «аполітичний». Сухов О. О. – ...українську мову не опанував. Ставлення до національної політики критичне, позапартійний. Організаційні здібності не виявлено. Авторитет достатній. Класової пролетарської лінії нема. Слабченко М. Є. – ...національну лінію вважає за незадовільну для України. Позапартійний. Здібності не виявлені. Авторитет не високий. Курс лекцій не марксистський. Хмельницький І. А. – ...ставлення до національної політики позитивне. Член партії з 1920 р. Чистки не проходив. Здібностей не має. Авторитет не високий. Чіткої лінії не має. Петрунь Ф. О. – викладач радянської формації, позапартійний. Здібностей не має. Авторитет не високий. Класово-пролетарська лінія достатня. Соколов М. О. – ...ставлення позитивне. Здібностей не виявлено. Позапартійний. Авторитет середній. Радянська людина з класовою лінією. Фаас І. Я. – ...ідеологічно чужий радянській владі. Покровський О. І. – укрмовою калічено. Ідеологічно чужий. Держить курс на духовну кар'єру. З посади звільняється. Петрунь Ф. О. – ... з методичного боку працює без плану і системи. Студентів не задовольняє. Соколов М. О. – ...з роботою не справляється. З методичного боку не задовольняє слухачів,

тому з роботи знімається. Добролюбський К. П. – ...з громадського і ідеологічного боку інституту не відомий» [15]. Отже, наприкінці 1920-х років науково-педагогічній інтелігенції залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче.

Отже, освітня політика щодо вищої школи в Україні 1920-х – початку 1930-х років була переважно зосереджена на зруйнуванні дореволюційної вищої школи. З початку 30-х рр. ХХ ст. радянська влада розпочинає її відбудову, усвідомлюючи гостру потребу у висококваліфікованих і конкурентоспроможних кадрах і здійснює ряд заходів, які мають поліпшити стан справ в освітній сфері. Протистояння між українською системою освіти і російською завершилося тим, що в практику ввійшла російська радянська система, що пізніше трансформувалася в суто радянську. Ця система освіти на всіх її рівнях і забезпечила формування тоталітарного суспільства в Україні, наслідки існування якого впродовж десятиріч не подолані ще й до сьогодні.

Підводячи загальний підсумок трансформації комерційної освіти в Одесі в 1920-х рр. необхідно констатувати, що вона, як і вся національна система народної освіти України, формувалася у складних умовах політичної боротьби, економічної й господарської розрухи. ОІНГ – був самостійним вищим навчальним закладом, створеним на основі середньоспеціального закладу – Комерційного училища, з приєднанням юридичного факультету (відповідно й частини матеріальної бази) Новоросійського університету. ОІНГ став центром комерційної освіти в Одесі та ланцюгом в цілї новостворених одеських вишів, які являлися результатом реорганізаційної політики радянської влади у вищій школі Одеси. За структурою ОІНГ був спеціалізованим юридично-фінансовим вишем, що не мав аналогів у СРСР. Розвиток комерційної освіти визначався, з одного боку, політикою більшовицької влади, а з іншого – потребами суспільства в цілому. Перша тенденція відбилася в практиці суспільно-політичного виховання і класового відбору майбутніх працівників комерційної сфери, а друга – в масовому випуску нових кадрів, які не завжди відповідали рівню вищої школи. До числа випускників ОІНГ 1920-х рр. належить незначна кількість докторів наук – О. А. Рускол, Р. Й. Халфіна, М. Д. Шаргородський (юридичних) та М. Л. Рубінштейн і С. Я. Боровой (історичних). Останніх двох взагалі варто вважати продуктом дореволюційної системи освіти. Внаслідок реорганізації 1930 р. ОІНГ його спадкоємцем в розвитку комерційної освіти в Одесі став Одеський промислово-економічний інститут (підготовка юристів в Одесі взагалі була припинена).

Література:

1. Внуков Т. М. Итоги приема в ВУЗы, быт и задачи пролетарского студенчества // Одесский студент в цифрах. – Одесса, 1923; П. В. Состояние и перспективы Одесских Рабфаков // Новый путь. Журнал Одесских Рабфаков. – Одесса, 1923. – № 1 та ін.
2. Одеському державному економічному університету 75. – Одеса, 1997; Парієнко Г. К. Внесок вчених університету у розвиток економічної науки. До

80-річчя Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2001; Мельник О. Маловідома сторінка з історії економічної освіти 1920-х років // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К., 2003. – С. 96–103.

3. Одеський державний економічний університет. Нариси історії. – Одеса, 2000.

4. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. – 1920–1929; Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Народного комісаріату освіти. – 1921–1924; Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. – 1921–1924; Бюлетень народного комісаріату освіти УСРР. – 1924–1930 та ін.

5. Minerva: Jahrbuch der gelehrten Welt. – Berlin und Leipzig, 1925; 1926. – Band II. M–Z; 1928; Наука и научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Ленинград: АН СССР, 1928 та ін.

6. Студент революції. – 1923–1930; Радянська освіта. – 1923–1931 та ін.

7. Коммерческое образование в СССР // Ресурс доступу: http://www.russer.ru/a/a/kommercheskoe_obrazovanie_-_kommercheskoe_obrazovanie_v_ssr

8. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-129. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1–69; Спр. 73. – Арк. 3–8; Спр. 78. – Арк. 3–8.

9. ДАОО. – Ф. Р-129. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 67.

10. Ряппо Я. Радянське студентство. – Харків: Д. В. У., 1928. – 49 с.

11. Скрипник М. Статті й промови. – Т. IV. Ч. 1. – Харків, 1930. – 510 с.

12. Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах // Комуністична освіта. – 1932. – Ч. 8-9.

13. Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – 428 с.

14. Див.: Левченко В. В. Одесские учёные – пассажиры «философского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Південний-Захід. Одесика. – Вип. 5. – Одеса, 2008. – С. 162–182.

15. ДАОО. – Ф. Р-129. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 2, 5, 9-13; Спр. 7. – Арк. 36-37.

Музичко О.Є.

*к.і.н., доцент кафедри історії
України ОНУ імені І.І. Мечникова*

ТРАДИЦІЙ ВИВЧЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КОМЕРЦІЇ В ОДЕСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: С.Я. БОРОВОЙ

У досить багатому на ювілеї для одеської історії 2013 рік вагоме місце належить 110-річчю з дня народження видатного одеського історика, літературознавця, бібліографа, книгознавця, професора Саула Яковича Борового (1903 – 1989). Життя цієї людини невід'ємно пов'язано з історією розвитку комерційної освіти та науки в Одесі впродовж дуже тривалого

періоду – 1920-х – 1970-х років. Аспекти заявленої теми логічно розглянути за двома основними напрямками: комерційне у педагогічному зрізі біографії С. Борового та комерційне у науковому доробку. Певні аспекти теми нашої статті згадані у працях боровознавців, хоча не розглянуті комплексно [1; 2]. Джерела нашої публікації варто класифікувати на спогади та праці (зокрема, неопубліковані) С. Борового. Зауважимо, що С. Боровий відомий як історик економіки, вочевидь, дуже тісно пов'язаної з явищем комерції. Комерцію варто розуміти у вузькому сенсі як торгівельну та торгівельно-посередницьку діяльність, участь у продажу, або сприяння продажу товарів та послуг, а у ширшому – загалом як підприємницьку діяльність. Позаяк, стаття присвячена виключно цьому аспекту, оминаємо загалом економічні аспекти педагогічної та наукової практики науковця. Слід наголосити, що істориографи не виокремлюють історико-комерційні студії у діяльності історика, розчиняючи їх в економічних.

В першу чергу важливо наголосити, що комерційне у «дорослій» біографії С. Борового зумовили обставини його навчання. Початкову освіту він отримав вдома та у комерційній училищі Гохмана. Досвід батька, успішного одеського комерсанта, вочевидь, слугував для майбутнього вченого своєрідним джерелом для пізнання історії комерції, її внутрішніх закономірностей та звичаїв та натхнення у відповідних студіях. У спогадах С. Боровий описує ще одне джерело свого ознайомлення з комерцією – середина – бурхливе та хаотичне життя Одеси 1917 – 1920 років, коли підприємливі одесити, використовуючи бездержавність та криміногенність, різко збагачувались, не хештуючи всіма засобами [3, с. 78].

Навчання в училищі надавало цим враженням відповідної теоретичної основи. Цей теоретичний рівень С. Борового зміцнив, після того як він отримав вищу освіту на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства.

С. Боровий вперше торкнувся комерції у науковому дискурсі у 1920-1930-х роках, хоча і в загальному контексті соціально-економічних студій щодо історії євреїв. Тим не менш, він приділив першочергову увагу саме торгівельній діяльності, при чому не лише євреїв, але й запорізького козацтва. Стосунки євреїв та козаків в роки Нової Січі він розглядав крізь призму категорії конкуренція. Втім, його вдалося встановити й певні спільні комерційні інтереси еліти Нової Січі та єврейського купецтва, що зумовило поживлення єврейсько-козацької торгівлі у другій половині XVIII століття, правову регламентацію торгівельної активності євреїв на землях Січі [4].

Безпосередньо до історії комерції вчений наблизився у 1940-х роках в контексті зародження банківської системи в Росії. Символічно, що ця стаття з'явилась у першому томі наукових записок Одеського кредитно-економічного інституту. Він же був редактором цього тому. Отже, процес зацікавлення вченого цією темою був передусім зумовлений початком його педагогічної кар'єри у попереднику сучасного ОНЕУ – Одеському кредитно-економічному інституті, де він аж до 1977 року викладав курс «Історія

народного господарства», з неодмінною тематичною складовою – торгівлею-комерцією.

У цій діяльності було дві перерви – II світова війна, коли він працював в евакуації у Середній Азії (однак і тут в евакуйованих інститутах викладав) та 1952-1954 роки, коли вченого піддали репресіям та звільнили з роботи у рамках кампанії проти «безродних космополітів». Тривалий час викладання не був однорідним.

Найскладнішим був перший, довоєнний, період. За визнанням самого С. Борового, йому важко далася підготовка до курсу. Допомогла лише підтримка та заохочення з боку керівництва інституту [3, с. 159]. Поступово справа налагодилась, хоча С. Боровий так і не став талановитим оратором, у чому солідарні всі його слухачі. Прогресу сприяло збільшення викладацької практики – напередодні війни С. Боровий читав лекції з економічної історії в Одеському інституті кооперативної торгівлі. Враховуючи профіль інституту, напевно, лектор приділив особливу увагу саме комерції.

В післявоєнний період С. Боровий продовжив студії над історією кредитно-банківської системи та лихварства Російської імперії до середини XIX століття (загалом написав з цієї теми близько 20 статей та кілька монографій). Зокрема, в цих працях С. Боровий, продовжуючи традиції дореволюційної історіографії та всупереч позиції більшості радянських дослідників, відзначав негативний вплив більшості іноземних підприємців на господарство Російської імперії (такої ж думки дотримувався, наприклад, відомий дослідник торгівлі В. Золотов) [5]. За спостереженнями сучасних науковців, зміст праць С. Борового з історії кредитно-банківської системи багатший, адже висвітлює взаємодію банків та банкірів не лише з землеволодінням, але й з промисловістю та торгівлею [1, с. 166].

Історією комерції С. Боровий цікавився також в контексті історії Одеси до 1917 року. Інший контекст: методологічний, статті з питань викладання історії народного господарства у ВНЗ, опубліковані переважно у виданнях Одеського кредитно-економічного інституту [6].

До цього контексту дотичне підручникотворення: він взяв участь у написанні одного з перших підручників з економічної історії (опублікований у 1978 році).

Новаторськими були роботи С. Борового про економічні, зокрема, і торгівельні погляди суспільно-політичних та культурних діячів Російської імперії – О. Радишева, О. Пушкіна, М. Сперанського, М. Орлова, М. Огарьова, А. Скальковського [7].

Проте, С. Боровий написав лише одну статтю, безпосередньо присвячену комерційним, точніше, міжнародним, операціям – Франції у чорноморському басейні наприкінці XVIII – на початку XIX століття та ще в одній статті приділив торгівлі окрему увагу, що відбилось в її назві [8; 9]. Перша з цих двох робіт є однією з найбільш задіяних та високо поцінованих у сучасній історіографії [10].

Ще одним жанром, в якому С. Боровий звертався до історії торгівлі, було написання відгуків та рецензій на дисертаційні, довідкові, навчальні та монографічні роботи. С. Боровий був членом дисертаційної ради інституту.

Серед рецензій науковця особливо важливою є його полемічна стаття 1960 року, спрямована проти поглядів талановитої української дослідниці О. Лугової щодо колоніального становища України у складі Російської імперії. На відміну від О. Лугової, одеський історик вважав, що Україну не слід розглядати як колонію Російської імперії. Одними з центральних пунктів полеміки була торгівля, зокрема, оцінка митної реформи у Гетьманщині та ролі іноземного капіталу у торгівлі [11]. Попри неправоту С. Борового (на наш погляд, Україна таки була колонією Російської імперії, але особливого типу), його полеміка була витримана у науковому стилі.

Інші відгуки здебільшого залишилися у рукописах в особистому архіві історика. У багатьох відгуках проблематика торгівлі наче «розчинена» у загальнооекономічних питаннях. Безпосередньо торгівельній проблематиці присвячено п'ять відгуків С. Борового, спровоковані саме заявленими авторами темами: І.В. Шерешевський «Маркс и Энгельс о внешней торговой политике буржуазии. дис. к.е.н. [12, арк. 23]; М.А. Мусаєв «Развитие торговли города Баку в период капитализма» (автореф. дис. на здобуття наук. ступеню доктор. екон. наук) (1970) [13, арк. 36]; Б.А. Дивинський «Черноморская торговля Золотой Орды и Руси с Западной Европой и Египтом в XIII – XV вв.» (автореферат к.і.н.); Коновалов Ю.П. «Документальні матеріали з історії Чорноморського торгового флоту» (книжка); Ващенко В.П. «Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Південної України в дореформений період» (Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук, Одеса, 1971) [14, арк. 71-75].

Робота М. Мусаєва спонукала С. Борового до загальних міркувань щодо стану історико-комерційних досліджень в СРСР: «вопросы экономической истории СССР разработаны в исторической литературе явно неравномерно. Если по истории промышленности и сельского хозяйства советская историко-экономическая наука обладает большим числом крупных специальных исследований – и обобщающих монографий – то история торговли, особенно внутренняя – в эпоху капитализма остается сюжетом, явно не достаточно освещенным. В частности, у нас очень мало работ, трактующих о развитии торговли в отдельных крупных экономических центрах страны».

Очевидно, саме тому С. Боровий дуже прихильно зустрів появу дисертації свого одеського колеги з Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова В.П. Ващенка, що відповідала задекларованому підходу [14]. Відгук С. Борового датовано 1972 роком. На початку відгуку він знову наголосив на важливості робіт, що демонструють регіональні особливості. Рецензент відзначив, що робота колеги є результатом тривалої праці. Найпозитивнішим здобутком автора він вважав залучення багато нових документів до наукового обороту та ретельне використання літератури (прогалинами він вважав лише не використання В. Ващенком роботи

О. Оглобліна «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931), хоча значна частина книги присвячена порто-франко, та німецькомовну книгу Вінеманна (Одеса, 1891). «Диссертация тов. Ващенко насыщена большой и разнообразной информацией... нет сомнения, что все, кто будет впоследствии заниматься этим вопросом, с благодарностью и с пользой используют данные, с такой щедростью приведенные в работе тов. Ващенко», - постулював рецензент [13, арк. 74].

До теоретичних здобутків дисертанта рецензент зарахував його прагнення знайти певні закономірності у ритмі зовнішньої торгівельних оборотів. Вперше у науковій літературі він прагнув виявити вплив криз перевиробництва у капіталістичних країнах Західної Європи на хід зовнішньої торгівельних операцій Південної України у першій половині XIX століття. Однак С. Боровой не погодився з думкою В. Ващенка про те, що занепад хлібного вивозу після 1841-1842 років був викликаний промисловою кризою у країнах Західної Європи, що загалом промислові кризи призводять до скорочення вживання хліба в індустріальних країнах, адже, навпаки, підвищення життєвого рівня населення призводить до скорочення вживання хліба та заміни його на більш повноцінні та дорогі продукти харчування.

Отже, незважаючи на те, що комерція не належала до провідних аспектів наукових зацікавлень С. Борового, він висловив вагомі думки щодо основних аспектів розвитку торгівлі у Російській імперії наприкінці XVIII – XIX ст. Найбільше науковця цікавило питання про організацію торгівлі владними структурами. До питання розвитку комерції він звертався у контексті питань про історію євреїв, відносини між євреями та українським козацтвом, історію євреїв Одеси, організації кредитно-банківської системи в Російській імперії, франко-російської торгівлі у чорноморському басейні. Зрештою, в ролі історика комерції він виступив як викладач, автор підручників та методичних розробок, рецензент. Головне значення С. Борового як історика комерції, як, втім, і в більшості сфер, яких сягав його дослідницький пошук, полягає у збереженні ним кращих дореволюційних традицій високого рівня науковості. Подальше ретельне вивчення наукової спадщини С. Борового здатне суттєво розширити наші уявлення про внесок історика у викладання та дослідження історії комерції. Зокрема, важливим напрямком джерелознавчих студій має бути виявлення лекційних програм, складених С. Боровим, з курсу історія народного господарства.

Література:

1. Ганелин Р. Ш., Лебедев С. К., Лур'є Я.С., Тартаковский А.Г. С. Я. Боровой (1903-1989) // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 161-170.
2. Андреев В., Чермошнцева Н. Саул Боровий: еврейский вектор истории Украины. – Херсон-Нікополь, 2010. – 191 с.
3. Боровой С. Воспоминания. – М.: Иерусалим, 1993. – 384 с.
4. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. – М., 1928. – 200 с.; Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия

- (Эпоха „хмельниччины”) Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. – М.- Иерусалим, 1997. – С. 207-251.
5. Боровой С.Я. Кредит и банки России. Середина XVII в. – 1861 г. – М., 1958. – 288 с.
 6. Боровой С.Я. Методические указания по курсу истории народного хозяйства зарубежных стран // Научные записки кредитно-экономического института. – 1958. – Вып. 1.
 7. Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34); Боровой С. «Геродот» нашего края // Знамя коммунизма. – 1960. – 1 марта.
 8. Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII - начале XIX в. (Источниковедческие заметки) // Французский ежегодник 1961 г. – М., 1962. – С. 496-506.
 9. Боровой С.Я. Вопросы кредитования торговли и промышленности в экономической политике России XVIII века // Исторические записки. – 1950. – № 33. – С. 93-122.
 10. Головкин Ю. Проекты та записки з фонду Воронцових Російського державного архіву давніх актів як джерело з історії зовнішньої торгівлі південної України останньої чверті XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2012. – Нова серія. – В. 16-17. – С. 24 – 35.
 11. Боровой С.Я. До питання про становище України в період феодалізму // Український історичний журнал. – 1967. – № 9. – С. 115-120.
 12. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-7400. – Оп. 1. – Спр. 2.
 13. ДАОО. – Ф. Р-7400. – Оп. 2. – Спр. 2.
 14. Див. про В.П. Ващенко: Хмарський В.М. Віктору Петровичу Ващенко – 70 // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова. – 1999. – Вип. 9. – С. 10-13; Хмарський В.М. Ващенко Віктор Петрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Том 2. А - І. – Одеса, 2000. – С. 210-212.

ЗМІСТ

Хмарський В.М.

Проблема співвідношення історії та передісторії вищих навчальних закладів в Одесі

Ю.Б.Махінла

Комерційна освіта як світовий освітній тренд у модерному суспільстві

Щербина Н.Ф.

Традиции коммерческого образования в Российской империи

Кирилюк О.П.

Становлення мережі комерційних освітніх закладів в Україні у XIX - на початку XX століття.

Гончарук Т.Г.

Піднесення торгівлі Одеси першої половини XIX ст. як підґрунтя заснування Одеського комерційного училища

Дружкова І.С.

Благодійність одеських купців XIX – початку XX ст. та розвиток місцевої освіти

Синявська О.О.

Витоки комерційної освіти в Одесі (перша половина XIX ст.)

Чилей А.П.

Период становления и открытия в Одессе коммерческого училища

Агафонова Н.В.

З досвіду комерційної освіти в Одесі

Гриневич О.Є.

Одесское коммерческое училище: от истоков

Михальченко В.А.

Судьба Коммерческого училища и его домовая церковь в революционные годы (1917-1922).

Левченко В. В.

Новий зміст комерційної освіти у старих стінах: до історії Одеського інституту народного господарства (1921–1930 рр.)

Музичко О.Є.

Традиції вивчення та викладання історії комерції в Одеському національному економічному університеті: С.Я. Боровой

3

Наукове видання

10

15

**150-РІЧЧЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ
В ОДЕСІ**

21

*Матеріали
круглого столу*
Одеса, 12 грудня 2012 р.

25

29

35

41

45

49

56

60

66

